

Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam Düşüncesinin Seyri *Modernization, Orientalism and Islamic thought in Egypt during the Nineteenth Century*

Ecehan Somuncuoğlu*^{ORCID}

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Aksaray Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ecehansomuncuoğlu@aksaray.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4048-1422

Başvuru / Submitted :
24 Aralık 2022

Kabul / Accepted :
1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1223925

Atıf/Citation:

Somuncuoğlu, E. "Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam Düşüncesinin Seyri". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 226-248.

Benzerlik / Similarity : %5

Öz

Bu çalışma, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın hegemon bir güç olarak yükselişini, adına modernleşme denilen süreci ve on dokuzuncu yüzyılda İslam düşüncesinin seyrini incelemektedir. Osmanlı sistemi içinde olmasına rağmen Batı Avrupa'nın siyasal, ekonomik ve sömürgeci gücüyle ilk karşılaşan Müslüman ülkesi olarak Mısır, hızlı ve keskin bir modernleşme sürecini deneyimlemiştir. 1798'de başlayan ve üç yıl süren Fransa'nın Mısır'ı işgali, oryantalizm açasından da bir kırılma anına işaret etmektedir. Avrupa modernitesi arka planına dayalı olarak Mısır tarihi hakkında ayrıntılı bilimsel araştırmalar bu işgal ile büyük bir birikime ulaşmış, oryantalizme yönelik yirminci yüzyıla hakim olan eleştirel söylem için de başlangıç olmuştur. Avrupa'nın ekonomik ve askeri müdahalesine karşı canlı bir tartişma ve sorgulama dönemini ifade eden on dokuzuncu yüzyılda İslami düşünürler, İslam tarihi perspektifinden ve Mısır'a özgü koşullara dayalı olarak kültürel bir cevap arayışına girmişlerdir. Çalışmada, Batı Avrupa'da başlayıp bütün dünyaya yayılan dönüşümün kavramsal çerçevesi ele alınmış, bu doğrultuda on dokuzuncu yüzyılda İslam düşüncesinde yenilik ve süreklilik unsurlarının mahiyeti tartişılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Oryantalizm, Mısır, Modern İslam Düşüncesi.

Abstract

This study analyse the rise of Europe as a hegemonic power in the nineteenth century, the process which is called modernism and Islamic thought as part of Egypt. Despite the fact that being part of Ottoman Empire; Egypt, a country that faced the intervention of Western Europe in politics, economics, and colonization, experienced the modernization in a rapid and sharp manner. Occupation of Egypt by France, which began in 1798 and lasted three years, also points to a turning point for orientalism. With the occupation, detailed scholarly work for Egyptian history backdropped with European modernity reached to a critical level, but it also marked the beginning of orientalism criticism. In nineteenth century, which marked a period of lively debate and questioning against the economic and military intervention of Europe, the İslamic intellectuals were in search of a cultural answer from the perspective of Islamic history and based on Egyptian conditions. In the light of the conceptual framework of the evolution that started in Western Europe and spread to the world; the true nature of innovation and consistency elements of Islamic Thought discussed in this study.

Keywords: Modernization, Orientalism, Egypt, Modern Islamic Thought.

Giriş

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar pek çok bakımdan tarihsel kırılma dönemi olarak şekillenmiştir. Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalan toplumlarından farklı bir sürecin içine girdiği bu yeni dönemde yapısal dönüşümünün yarattığı eşitsizlikler giderek belirgin hale gelmiş, nihayet on dokuzuncu yüzyılda Avrupa küresel bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönüşüm, güç ve ekonomik birikim açısından Avrupa ve Avrupa dışı toplumları keskin bir şekilde ayırtmıştır. Batı Avrupa'nın kendine özgü iç dinamikleri ile ortaya çıkan ve adına kapitalizm denilen ekonomik ve toplumsal değişim süreci güçlü devrimci hareketleri tetiklemiştir. Bütün bu hızlı gelişmeler, on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'yı içine almış; eski hakim yapılar ve onlarla ilintili ekonomik, siyasal ve toplumsal düzen tasfiye edilmiştir. Bu köklü değişimler, Batı Avrupa ile Avrupa dışı dünya arasında ekonomik ve güce dayalı olarak büyük bir eşitsizlik ortaya çıkarmıştır. Tarihsel süreç içinde Rönesans, Reform girişimleriyle başlayan ve Aydınlanma düşüncesiyle devam eden düşünce tohumları, Fransız ve Sanayi Devrimi ile yapısal bir nitelik kazanmıştır. Batı Avrupa, bu keskin değişim sürecinde teknik ve bilimsel alanda yaptığı atılımın sonucunda diğer toplumlarla kıyaslanamaz bir üstünlüğe ulaşmıştır. Batı rasyonalitesinin dayandığı doğaya hakim olma olgusu yani teknoloji ve bu kavrama eşlik eden ilerlemeye yönelik müthiş inanç, Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyılda büyük güç olmasının ardında yatan en önemli temel olmuştur. Bilimsel gelişmeler ve özellikle askeri teknolojideki gelişmeler, sadece kapitalist sistemin yerleşmesini değil, aynı zamanda kapitalist üretim sisteminin ihtiyaç duyduğu ham madde sorununun çözülmesi ve yeni pazarların üretim sürecine eklemlenmesi amacıyla gerçekleştirilen sömürgeleştirme sürecini hızlandırmıştır.¹ Bununla birlikte toprağa dayalı feodal sistemi ve bu sistemin temel ekonomik ilişki biçimini dönüştüren, daha çok ticarete dayanan yeni bir sınıfın doğması, on binlerce yıldır devam eden geleneksel yapıları etkisiz hale getirmiştir.

On sekizinci yüzyıla kadar dünyadaki bütün toplumlar arasında ekonomik, siyasal ve askeri farklılıklar teknik bağlamda çok önemli ayrımlara işaret etmiyordu. Gerek Osmanlı İmparatorluğu içinde gerekse onun sınırlarının dışında yaşıyor olsun, İslam dünyası da kapsadığı çeşitlilikle birlikte içeriden ve dışarıdan gelen değişim dinamiklerinden etkileniyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren İslam toplumlarının geçirdiği dönüşüm, Batı Avrupa'nın baskın bir ekonomik ve siyasal bir güç haline gelmesiyle kesişmişti. Elbette söz konusu Batı Avrupa etkisi ve modernizme geçiş, İslam dünyası ile sınırlı olmamıştır. On dokuzuncu yüzyılda belirgin hale gelen Avrupa hakimiyeti, küresel değişikliklere yol açmış ve dünya toplumlarını modern dünyanın içine dahil etmiştir. Bunun altında yatan en önemli nedenlerden biri de Batı Avrupa'nın düşünsel tohumlarının evrensel bir içeriğe sahip olmasından kaynaklanmasındır. Büyük dönüşüm Avrupa'da Avrupa'nın kendine özgü koşullarında gelişmiştir, ancak düşünsel tohumlar insanlığı kuşatan bir niteliğe sahip olagelmiştir. Bu gelişmeler, ekonomik ve toplumsal yapının modernleşmesine, ilerleme vurgusuna, kurumsal işleyişte değişimlere, milliyetçilik başta olmak üzere on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran ideolojilerin kabulüne kadar uzanmıştır. İslam dünyasının ekonomik ve askeri açıdan zayıflaması, Batı Avrupa kültürünün kaçınılmaz tesiri altında kalan veya üstünlüğünden etkilenmiş reform talep ve çağrılarının neden olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl bir yanı ile dünya genelinde ve Batı Avrupa sömürge deneyimini yaşayan bütün toplumlarda düşünsel açıdan oldukça yoğun, canlı ve öğretici bir gündemin oluşmasını da tetiklemiştir. Bütün bu değişiklikler İslam ve Osmanlı dünyasında Batı Avrupa düşüncesinin temellerinin oluşturulması veya uyumlaştırılması tartışmalarını da kapsamıştır. Batı Avrupa'nın yarattığı yeni kültür dünyası, Avrupa'nın dünya tarihi içinde kendini yeniden

¹ Pierre Chaunu, *Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2000), 77.

konumlandırmasına böylece zemin yaratmıştır. Dar anlamıyla Batı Avrupa'nın kendi iç dinamiklerinin bir ürünü olarak ortaya çıkan modernizm, kendi tarihselliği içinde güçlü bir söyleme sahip olmakla birlikte, evrensel olarak bütün insanlığı ve onun tarihini dönüştürücü etkisinin Avrupa dışı bir tarihe, coğrafyaya ve kültüre özgü bir birikimde yarattığı tarihi kırılma evresini soruşturmada önem taşımaktadır. İslam düşüncesi, modern kavramlar üzerinden yeniden tanımlanarak, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren keskin dönüşümlere sahne olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda İslam dünyasının merkezinde yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve bu bağlamda devleti ayakta tutma deneyimi, Osmanlı coğrafyasının ardılı Müslüman ülkeleri için de belirleyici bir unsur olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Avrupa'nın içinden geçtiği dönüşümün kavramsal çerçevesi ışığında on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasındaki etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Avrupa'nın zihinsel dünyasındaki değişimlerle Avrupa dışı toplumlara ve İslam/Osmanlı dünyasına ilişkin bakış açılarının temel parametreleri ele alınacaktır. Özellikle Fransa'nın Mısır'ı işgali ile birlikte hızlanan modernleşme ve reform tartışmalarının dönemin Avrupalı ve Müslüman entelektüelleri tarafından nasıl algılandığı; oryantal literatürün 'tahakküm' söylemi bağlamında eleştirilen görüşlerin Doğu'yu veya Müslüman dünyayı nasıl resmettikleri üzerinde durulmuştur. Oryantalizm tartışması, yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra yükselen eleştirel bakış açıları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Oryantalizmin sömürgeciliği meşrulaştıran söylem alanı olduğu kadar, dönemin değerli araştırmacılarının nesnel bilgi birikimiyle akademiye olan katkılarına değinilmiştir. Modernleşme tartışmalarında oldukça zengin bir literatür ortaya çıkmakla birlikte on dokuzuncu yüzyılda özellikle Mısır'da İslam düşüncesini reformist şekilde tartışan Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh'un düşünceleri incelenmiştir. Avrupa etkisinin doğrudan askeri bir işgal neticesinde ortaya çıkması ile Osmanlı merkezi ve Mısır gibi görece özerk bir vilayette Avrupa karşısındaki duruşun farklılıkları ve benzerlikleri ile söz konusu düşünce biçiminin ana temaları değerlendirilmiş, İslam düşüncesinin süreklilik öğeleri ile farklılaşan hususları incelenmiştir.

1. Avrupa Modernizminin Temel Dayanakları ve Düşünsel Arka Planı

Modernite, modern dünyayı ifade eden toplumsal, düşünsel, siyasal ve kültürel değişimleri kapsayan bir kavramdır. Geleneğin ve geçmişin reddi anlamında, yaşanan zamanın bir tarzı olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda modernite, küresel bir nitelik taşımakta, bütün toplumları içine alan farklı düzeylerdeki kaçınılmaz değişime işaret etmektedir. Avrupa'daki keskin dönüşümler açısından ele alındığında [özellikle on sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda] Avrupa merkezli dünya tasarımına uygun bir kültürel hareketlilik olarak benimsenmiştir.² Batı Avrupa toplumlarında Sanayi Devrimi ile açıkça oluşmaya başlayan yeni koşulları simgeleyen modernite, kendisinden önceki süreçler gibi kendi kozmolojisini geliştirmiştir. Bir anlamda, yeni bir evren, dünya ve insan anlayışı ortaya koymuştur. Özünde 1600 ve 1800 yılları arasında Batı Avrupa'da yaşanan kültürel dönüşüm, yeni bir küresel düzenin kuruluşunu simgelemektedir. Rönesans ve Reform dönemlerinden beri değişim sürecinde olan Avrupa toplumlarında merkezi bir role sahip olan Hıristiyanlığın ideolojik konumu akla dayalı yeni Avrupalı zihniyet karşısında zayıflamıştır. Teknik ve bilimsel alanda meydana gelen gelişmeler ve toprağa dayalı feodal sistemi ve üretim ilişkilerini dönüştüren ticarete dayalı yeni bir sınıfın ortaya çıkması, keşiflerle Avrupa dışı dünyanın sömürgeleştirilmesi, birikimin artması ve zenginlik, Avrupa'nın genel hatlarıyla yapısal bir güç kazanmasının zeminini oluşturmuştur.

² Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2003), 98; Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1995), 88.

Teknik gelişmeler ve birikime dayalı kapitalizme eşlik eden gelişme, Avrupa'nın orta çağ boyunca insanların başlıca kimliği olarak dinin, 1648 Westphalia sonrasında geri plana atılmasını beraberinde getirmiştir. Yüzyıllar boyunca süregiden Avrupa'nın siyasal, kültürel ve ekonomik yaşamının büyük bir kısmında etkin olan din ve buradan kaynaklanan anlaşmazlıklar, siyasi örgütlenmenin etkili bir şekli olan ulus-devletin doğuşuyla sönümlenmiştir.³ Artık dinin belirleyici ilke olduğu yüzyıllar boyunca kurulu toplum düzeni ve bu düzeni oluşturan eski kurum ve alışkanlıklar mevcut ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmiştir.⁴ Sekülerleşme süreci, dinin siyasetten, bilimden ve ekonomiden ayrılması; dini inancın, aidiyet unsurlarının ve dini kurumların öneminin azalması şeklinde bir süreç hasıl olmuştur. Modernleşme ile birlikte insan aklının üstünlüğü vurgulanmış; bireyi önceleyen bir dünya anlayışı kabul edilmiştir.⁵ Batı Avrupa'da ortaya çıkan rasyonalite bir anlamda tüm dünya toplumlarının ürettiği kozmolojilerden de farklı bir bağlama oturmuştur. Sanayi ve Fransız devrimlerinin ardından, bu iki gelişmeyle yakından bağlantılı ve aynı ölçüde etkili bir diğer olgu olarak, Avrupa'nın dünya üzerindeki hegemonyasının kuruluşu tam anlamıyla görünür hale gelmiştir.⁶ Avrupa'nın dünya toplumları üzerindeki gücü ve Aydınlanma düşüncesi, modernliğin üretildiği yeni alanlardan biri olmuştur.

Aklın ve bilimin yüceltilmesi, insanın üzerinde hiçbir güç tanımayan Aydınlanma düşüncesinin doğal sonucudur. Buradaki temel anlayış, evrensel bir nitelik taşımaktadır. Bütün insanlar aynı akla sahiptir, aklıyla kendini gerçekleştirir ve herkes aynı sonuçlara ulaşmak durumundadır, şeklinde bir anlatı benimsenmiştir. Dolayısıyla akıl, insan özgürlüğünün en temel silahı olarak kabul edilmiştir. İnsanların özgür olmalarında dolayı ortak bir doğayı paylaşmaları vurgusu öne çıkmıştır. İnsanın özgürlüğü aynı zamanda eşit oldukları tasarımına dayanmaktadır. Bu bakış açısı, Avrupa deneyimi bağlamında bir yandan ideoloji yüklü bir şekilde kabul edilirken, diğer yandan tarihsel bir zorunluluk olarak Avrupa dışında kalan toplumların da içinden geçtiği/geçeceği süreç olarak kabul görmüştür.⁷

Modernitenin tarihsel ve düşünsel boyutunun temelinde yer alan rasyonalite, aklın üstünlüğüne, insanın aklı sayesinde kaderini değiştireceğine ilişkin sava dayanmaktadır. Batı/Avrupa rasyonalitesi akli kullanarak doğaya hakim olunacağını savunur ve bu “teknoloji”dir. Buna eşlik eden kavram ise “ilerleme”dir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde binlerce yıldır bütün toplumlar için geçerli olan düzen artık değişmeye başlamıştır. Rasyonalite aynı zamanda kapitalist sistemin de temelini oluşturur. Hemen hemen her alanda rasyonalite hakim hale gelmeye başlamıştır. Bilim ve teknoloji, ekonomiden, eğitime, sağlıktan mimariye toplumun her alanında uygulanmasıyla modern toplum geçmiş toplumlardan tamamen farklı bir sürecin içine girmiştir. Bütün bu gelişmeler Avrupa anlayışında ilerlemeye yönelik muazzam bir inancın doğmasını da tetiklemiştir. Doğaya hakim olan gücün, aynı zamanda topluma da hakim olacağı yönünde bir anlayışın şekillenmesini beraberinde getirmiş, sosyal bilimlerde pozitivist yaklaşımların ışığında, toplumların değer yargılarından

³ Stephen Toulmin, *Kozmopolis Modernitenin Gizli Gündemi*, çev. Hüsamettin Arslan, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 38.

⁴ Max Weber ise yirminci yüzyıl başlarında, dinsel unsurların ekonomik düzenin işleyişinde etkileri olduğunu belirterek, dönüşüme dinsel bir mesruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Batı kapitalizminin Batı Avrupa'ya özgü olduğu argümanını sosyolojik ve tarihsel bir yaklaşımla tartışmıştır. Avrupa dışı dünyanın dinsel ve toplumsal değer yapılarının kapitalist sisteme uygun olup olmadığını ortaya koymak için sistematik şekilde karşılaştırmalı bir yöntem izlemiştir. “Doğu” toplumlarının din ve toplumsal yapılarında rasyonel kurallar, serbest pazar, teknoloji, rasyonel hukuk, rasyonel şehirlerin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Weber'in düşüncelerinin eleştirisi için bkz. Bryan Stanley Turner, *Max Weber ve İslam*, çev. Yasin Aktay, (Ankara: Vadi Yayınları, 1991), 12-24.

⁵ Aydınlanma döneminde çok daha fazla dile getirilen aklın gücüne duyulan inanç, bilimsel düşüncenin gelişmesiyle dinin yerine toplumsal yapının rasyonel bir şekilde dönüştürülmesini gündeme getirmiştir. İnsan aklını kullanarak, kendi çıkarlarına ve özgürlüğüne yaraşır biçimde toplumun ya da toplumsal düzenin yeniden inşa edilmesini belirleyen bir aktör olarak kabul edilmiştir. Juan Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik, Modernite ve Üçüncü Dünyanın Varlığı*, çev. Neşe Nur Domaniç, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 19.

⁶ Toulmin, *Kozmopolis*, 53-65; William Hardy McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 561-574.

⁷ Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev. Suat Aysu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 70.

etkilenmeden incelenmesi gerektiği inancını güçlendirmiştir. İnsanlık tarihinin ileriye doğru ve insanın daha iyi bir noktaya ulaşacağına ilişkin metafiziksel bir anlatı benimsemiştir.⁸ Böylece ilerleme düşüncesi, dünya tarihinin aşama aşama tanımlanması ve diğer toplum ve kültürlerin değerlendirilmesi ve dolayısıyla kategorilere ayrılması yönünde de işleve sahip olmuştur. Buna göre modern Avrupa, toplumsal yapısı durmadan ilerleyen tarihin en üst noktasına erişebilmiş; Avrupa dışı toplumların da [Avrupa'nın desteği ve müdahalesi ile] ilerleme sürecinde aşama aşama gelişecekleri savı yerleşiklik kazanmıştır. İlerleme düşüncesi onunla paralel gelişen medeniyet kavramı ile koşutluklar kurularak, Avrupa ve Avrupa dışı dünya bu doğrultuda yeniden tanımlanmıştır. Dünyanın hegemon gücü haline gelen Avrupa'nın medeni, Avrupalı olmayan tüm toplumların ise durağan, rasyonel olmayan ve gelişim sürecinin dışında olduğu fikri, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk yıllarında sosyal bilimlerde hakim bir yaklaşım olarak güçlenmiştir.⁹ Avrupa veya Batı, küçük bir konuma sahiptir ancak taşıdığı önem bakımından Avrupa dışı toplumlardan daha büyüktür söylemi, "Avrupa" kimliğinin inşasında, "Avrupalı" olmayan ötekinin varlığı ile kendini inşa etmiştir.¹⁰ On yedinci yüzyıldan itibaren modernizmin kavramsal yapısı Avrupa içinde eski/yeni, geleneksel/modern, akıl/din gibi dikotomilerle Avrupalı kimliği ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu ayırım Avrupa dışında da Batı/Doğu, geleneksel/modern, eski/yeni dikotomileri sayesinde "öteki"nin oluşumu ve diğer kültürlerin ele alınışında doğrudan sonuçlara yol açmıştır. Avrupa modernleşmesine eşlik eden oryantalizmin bir yönü genel olarak, evrensel bir gelişme süreci, tarihin tek düz çizgide ilerlediği, tarihsel süreç içinde araçların aynı olacağını ve Avrupa-dışı toplumların toplumsal ve ekonomik karakteristiklerinin Avrupa tarzı modernizme benzeyeceğini iddia etmiştir.¹¹ Bu genellemeler, Avrupa'nın biricikliği tartışmasında Doğu'nun da Avrupa'yı işaret eden her kavramsallaştırmanın tersini içerdiği şeklinde anlaşılmasını beraberinde getirmiştir. Böylece Avrupa-merkezciliği eleştirirken toplumların kültürel olarak birbirinden keskin bir şekilde ayrıldığı ön kabulü ve evrensel kavramlara ulaşmanın mümkün olmadığı şeklinde bir anlayışı da besleyerek bir oryantalizm sorunun doğmasına neden olmuştur.¹² Bu sorun, özellikle 1970'lerden itibaren postmodernizm, yapısalcılık ve postyapısalcılık düşünce çizgisinin sosyal bilimler ve tarih okumalarında yeni bir bakış açısı olarak öne çıkmasıyla oryantalizmin eleştirel tartışmaları ve karşı tartışmaları sürecinde güçlenmiştir.

2. Avrupa'nın Yükselişinin Oryantal Literatürdeki Yansımaları ve Müslüman Toplumlara Yaklaşımlar

Batı Avrupa tarihinde toplumsal ve siyasal değişimin görünür hale geldiği on sekizinci yüzyıl, bilimsel alanda da değişimin tesirlerinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bilimsel araştırmaları nesnel ve belli bir düzen içinde kategorize etme eğilimi, kapitalist sistemin bir sonucu, o dönemin koşullarına uygun bir nitelik taşımaktadır. Uzmanlaşma ihtiyacı ve bunu tetikleyen rasyonelleşme, kapitalist sistemin hayatın her alanda ortaya çıkardığı en temel özelliğidir. Akademinin rasyonelleşmesi ve uzmanlaşması, olguların gözlem ve kapsamlı çözümlenmelerle açıklanmasına, yazılı metinlerin sistematik incelenmesine, sosyal bilimlerin kurumsallaşmasına, dil bilimlerinin daha ileri düzeye getirilmesine, gözleme dayalı bilginin giderek artmasına yol açmıştır. Bu gelişme adına oryantalizm

⁸ Hayden White, *Metatarih Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa'sında Tarihsel imgelem*, çev. Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Kitabevi, 2008), 70-73; Kumar, *Sanayi Sonrası*, 97.

⁹ Edward Said, *Oryantalizm (Doğubilimi) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998), 85.

¹⁰ Hodgson, *Dünya Tarihi*, 317; İbrahim M. Ebu-Rabi, *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2005), 178.

¹¹ John Esposito, *İslam Tehdidi Efsanesi*, çev. Ömer Baldık-Ali Köse, Talip Küçükcan, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 43; Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, 19.

¹² Zachary Lockman, *Hangi Orta Doğu Oryantalizm Tarih Siyaset*, çev. Burcu Birinci, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 112.

denilen Doğu'ya ilişkin farklı ve oldukça çeşitli düşünce ve yaklaşımları içine alan tartışmalar için de geçerli olmuştur. Teolojiden, tarihe, sanat ve edebiyata çok geniş bir külliyat olan oryantalizm, Avrupa'nın içinden geçtiği modernleşme ve küresel güç ve sömürgecilik gerçekliğinden kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Bu bağlamda on dokuzuncu yüzyıl ortalarından sonra Avrupamerkezci yaklaşımlar yaygınlaştıkça oryantal literatür bu yaklaşım çerçevesinde gelişmiştir. Akademik olarak oryantalizm bu dönemde kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bir başka anlatımla on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Avrupalı olmayan Doğu toplumlarına odaklanmış çalışmalar sistematik şekilde ele alınmış ve giderek ayrı disiplinler şeklinde kategorize edilmiştir. Avrupa'nın kendi iç dinamikleri ile içinden geçtiği dönüşüm, Avrupa dışı topraklara açılmasını, ekonomik etkinliklerin Avrupa dışı dünyaya aktarılmasını zorunlu kılmıştır, dolayısıyla bu dönemde dil bilen insan gücüne yönelik bir ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Böylece bir araştırma alanı olarak oryantalizm entelektüel merakın ekonomik olarak da teşvik edilmesiyle daha disiplinli, kurumsal şekilde ilerlemesini, toplumları birbirinden ayıran çeşitliliği ve aynı zamanda çeşitlilik içinde aynı kökten kaynağını alan ortaklıkların keşfedilmesinde rol oynamıştır. Adına oryantalizm denilen disiplin, Doğu toplumlarını tanımladığı haliyle hem yeni kurulan dünya düzenini açıklayacak şekilde hem de Avrupa'nın kendi üzerine düşünme biçimine imkan vererek zengin bir arşivin oluşturulmasını sağlamıştır. Bilimsel bir çalışma alanı olarak oryantalizmin kurumsallaşmasında çok sayıda derginin yayımlanması, uzmanların yetişmesi, bu alana ilişkin kürsülerin ve enstitülerin açılması sürecinde objektif olarak bilimsel araştırmaların gelişmesine hizmet eden bir ekol de varlığını sürdürmüştür.

Genel olarak oryantalizm oldukça geniş, muğlak ve karmaşık tarihsel birikimi olan bir alandır. Avrupa dışı toplumları inceleyen uzmanları ve uzmanların araştırmalarını karşılayan bir disiplindir. Doğu-culuk veya Doğu Bilimi olarak tanımlanmakla birlikte zamanla bilimin ötesinde ideoloji olarak da ifade edilmiştir. Oryantalizmi bir çeşit ideoloji olarak tanımlayan dolayısıyla söylemsel olarak oryantalizm eleştirisi, 1945 sonrasında başlamış ve 1970'li yıllarda postmodernizm tartışmalarının içinde şekillenmiştir. Bu bağlamda oryantalizmi, Doğu ve Batı olarak kavramsallaştırılan coğrafi yerler veya yönler arasındaki sistematik ve değişmeyen farklılıklar¹³ şeklinde açıklayan tanım, oryantalizm eleştirilerinin “kurucu” tanımı olarak kabul edilir. Oryantalizm, ilk olarak Batı'ya göre Doğu coğrafyasını, göksel dinlerin merkezini, İncil'in yazıldığı dili, kültürü ve folklorunu öğrenen ve aktaran kişilere ‘oryantal’ denilmesiyle başlamış,¹⁴ İslamiyet'in doğuşu ile birlikte yeni bir tartışma ortamından beslenmiştir. Batılı din adamlarının Endülüs'te İslam, felsefe, tıp gibi alanlarda eğitim almaları, Arapça öğrenmeleri, Arapça kitap çevirilerinin artışı ile gelişmiş, iki ayrı dünyanın etkileşiminde rol oynamıştır. Bu erken süreçte İslam'ın *çarpıtılmış imajı*¹⁵ denen şey de bir nevi hayata geçirilmiştir.¹⁶ Coğrafi terimler veya yön terimleri zamanla bir araya gelmesi mümkün

¹³ Said, *Oryantalizm*, 22-25; Aijaz Ahmad, *Teoride Ulus, Sınıf, Edebiyat Jameson, Salman Rüşdi, Edward Said Eleştirisi*, çev. Ahmet Fethi, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995), 196.

¹⁴ Oryantalizm, Doğu'ya ilişkin tanıma süreci olan bir araştırma kolu olarak Büyük İskender'in Doğu seferlerine kadar geri götürülebilir. Büyük İskender de tıpkı Napolyon gibi fethettiği yerleri incelemek üzere bilginler topluluğu ile hareket etmiştir. Bununla birlikte oryantalizm, birbirine yabancı toplumların etkileşimi ve 'ötekine' ilişkin örnek gösterme, işaretleme ve düşmanlaştırma olarak ele alındığında tarih öncesi dönemden itibaren bu durumun var olduğundan söz etmek mümkündür. Dolayısıyla en geniş anlamıyla oryantalizm, eski uygarlıkların/kültürlerin/dünyaların birbirlerini tanıma/tanımlama biçimi olarak da okunabilir. Burada problemli olan husus ise eski uygarlıkların, devletlerin veya toplumların kendilerini ve diğerlerini nasıl adlandırıyor ve konumlandırıyor olduğudur. Ayrıca bkz. Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, (İstanbul:Küre Yayınları, 2014), 4; Enver Abdulmelik, “Krizdeki Oryantalizm”, çev. Melike Kır, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014), 13.

¹⁵ W. Montgomery Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik*, çev. Turan Koç, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 80.

¹⁶ İdeolojik çerçevede oryantal literatür, Avrupa'nın karşısına konumlanan Doğu toplumlarına yönelik edinilen bilgi ve materyallere dayanmaktadır. Öncelikle misyonerlik faaliyetlerinin içinde gelişen literatür dillerin öğrenilmesi ile Doğu ve İslam'a ait eserlerin incelenmesini beraberinde getirmiştir. Avrupa'da ilk Arapça kürsüsü 1539'da Paris'te açılmış; 1680'de Büyük Türk sözlüğü yayımlanmıştır. Elde edilen bilgiler Avrupa düşüncesinin etkisi altında şekillenmiştir. Dolayısıyla oryantal literatürün amacı,

olmayan, birbirine karşıt, iki ayrı dünya olarak algılanmıştır.¹⁷ Haçlı Seferleri bu açıdan oryantal literatürde, Doğu'yu temsil eden coğrafyaya karşı karalama veya düşmanlaştırma kampanyasını da içinde barındıran bir polemik zemini oluşturmuştur. 1245 tarihindeki Viyana konsülü ile oryantalizm görece akademik bir alan olmaya başlamıştır. Orta çağ boyunca çoğunlukla Hıristiyanlığa karşı İslam dini, bir din ve ahlak sistemi olarak inkar edilmiş ve orta çağın Hıristiyan ve Müslüman dünyalarının askeri çerçevede karşı karşıya gelmeleri de İslam dinine bağlanmıştır. Bu anlayış, oryantalizm külliyyatının bir parçası olarak günümüze kadar sürmüştür.¹⁸ Bu bağlamda Batı'nın Doğu'yu nasıl gördüğü veya görmek istediğini yansıtan bir görüş olarak üretilen bilgi şeklinde tanımlanmıştır.

Orta çağ boyunca Osmanlı İmparatorluğu, hem dinsel hem de askeri güç bağlamında Avrupa'nın öncelikli tehdit algıladığı bir Avrupa devleti halini aldıça hedefini Avrupa gibi çok karmaşık bir kıta ile mücadele etmek üzerine kurmuştur. Müslüman bir devlet hiç olmadığı kadar Avrupa'ya yakın bir konuma sahip olmuş, böylece Müslüman dünyaya ilişkin o zamana kadar daha çok dini çerçevede oluşturulan oryantal imajlar yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla Müslüman bir devletle siyasal ilişkilerin geliştirilmesi zorunlu olmuştur. İmparatorluğun merkezi de hem kurumları hem de süregelen ilişkileri bakımından Batı Avrupa ile kültürel ve siyasal bağlamda kaçınılmaz olarak yakın bir ilişki içinde olmuştur.¹⁹ Dolayısıyla iki dünya arasındaki ilişki güç asimetrisine dayanan bir formda, bir tarafın diğer tarafa üstünlüğü bağlamında şekillenmekle birlikte din olgusu da bu ilişkinin seyrini besleyen tek belirleyici unsur değil ama siyasal, ekonomik ve askeri unsurlara bağlı bir niteliğe sahip olagelmıştır. Doğu ve İslam denilince tasavvur edilen resimde Osmanlı ve Türk kimliği hakim bir olgu olarak boy göstermiştir. Müslüman Türkler, Avrupa'nın en güçlü devletinin sahibi olarak çok çeşitliliği kontrol edebilen bir siyasal sistemi hayata geçirdiği için kurumsal mekanizmaları da bu çeşitliliği idare edebilecek bir şekilde uzun ömürlü bir anlayışla inşa edilmiştir. Yönetici elit, Türk ve Müslüman olmakla birlikte büyük bir Müslüman ve Türk olmayan toplumu kapsayan bir yapıda gelişmiştir. Oryantal literatür de kaçınılmaz olarak Osmanlı coğrafyasından gelen bilgileri, Avrupa'ya özgü etnik ve dinsel bir kategoride ele almış, tarihsel ayrımlar çerçevesinde güç asimetrisi ışığında bir sorun alanı olarak resmetmiştir. Oryantalizm on dokuzuncu yüzyıla kadar Doğu ve Osmanlı'yı tanımlarken tarihten sanata abartılı bir tasvir eğilimini kullanırken mevcut hayatı abartmadan olduğu gibi yansıtan gerçekçi anlatımı da içermiştir.

Oryantal literatür, Osmanlı ve genel olarak İslam toplumları ve İslam dini ile ilgili görüş ve düşüncelerinde özellikle askeri güç dengesinin bozulması ve Osmanlı'nın Avrupa'ya meydan okuyan gücünün ortadan kalkması ile yön değiştirmeye başlamıştır. Hıristiyanlık da ideolojik hakimiyetini kaybettiçe oryantal söylemde, İslam [aynı zamanda Doğu ve/veya Müslüman kimliği] seküler düşünce içinde ve çeşitlenmiş bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu durum, akademik alanın kurumsallaşmasıyla ve özellikle sömürgecilik faaliyetleriyle paralel bir süreçte gelişmiştir. Avrupalı ticaret insanlarının Orta Doğu başta olmak üzere İslam toplumlarının önemli ticaret kentlerinde yaşamaya başlamaları, diplomatik kurumların çeşitlenmesi gibi gelişmelerle düşünsel alandaki bakış açıları da kaçınılmaz olarak farklılaşmaya başlamıştır.²⁰ Her ne kadar İslam ve peygamberinin misyonu bazı akademik isimler tarafından eleştirilmeye devam edilse de, orta çağ önyargılarının

Avrupa'nın Doğu'ya ve İslam'a bakış açısını objektif kriterler çerçevesinde yeniden tanımlamaktan henüz uzaktır. Maxime Rodinson, *İslam'ın Mirası Batıyı Büyüyen İslam*, çev. Cemil Meriç, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 59.

¹⁷ Doğu ve Batı kavramlarına ilişkin ufuk açıcı bir analiz için bkz. Hodgson, *Dünya Tarihi*, 93-95.

¹⁸ Hişam Cuayyıt, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman vd., (İstanbul: İz Yayıncılık:1995), 28-29; Enver Abdülmelik, "Krizdeki Oryantalizm", çev. Melike Kır, *Oryantalizm:Tartışma Metinleri*, ed. Ayaç Yıldız, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 40.

¹⁹ Stanford J. Shaw, "19.yy Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri", Orta Doğu'da Modernleşme, William R. Polk, Richard L. Chambers (Ed.), çev. belirtilmemiş, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 46-47.

²⁰ Nima Sanandaji, *Kapitalizmin Doğduğu Yer Orta Doğu*, çev. Ahmet Uzun, (Ankara: Liberte Yayınları, 2020), 192.

birebir gündeme getirilmesi şeklinde değil ama dini bir güç olarak İslam'ın ve onun dayandığı geniş toplumsal ve siyasal bağlamın yeni bir değerlendirilmesi şeklinde oryantalizm de kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda geleneksel anlayıştan kaynağını alan Doğu ve Batı arasındaki gerilimler var olmaya devam etmekle birlikte, Avrupa'nın tüm bakış açısını şekillendiren ve şartlandıran, dolayısıyla oryantalist çalışmaları da etkileyen olgu sömürgecilik olmuştur.²¹ Bu durum, Doğu toplumlarının kendi özgünlükleri içinde devam eden tarihsel ve toplumsal koşulların farklılıklarının göz ardı edilmesine, Avrupa tarzı bir tarihsel süreç içinden geçecekleri algısına yol açmıştır. Dolayısıyla Avrupa değişim süreçlerinden geçerek ve gelişerek dünya tarihi içinde ayrıcalıklı ve yekpare bir konuma sahip olurken, Doğu henüz değişmeyen, gelişmeyen, durağan bir yapı olarak tanımlanmıştır. Doğu toplumlarının bu durağan yapısı iç dinamikleriyle değişmeyeceği için, oryantalist bakış açısı, bu toplumlara Avrupa'nın müdahalesini zorunlu gören bir anlayışı vurgulayarak Avrupa sömürgeciliğine meşruluk kazandırılmıştır.²²

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren oryantalist literatür, güçler dengesi altüst olduktan sonra Batı Avrupa'da adına modernlik denmeye başlayan gelişmelerle, Avrupa egemenliğinin dünyanın geri kalan kısmında da yayılmasını teşvik eden bir söylem olarak ortaya çıkan “sömürge bunalımının” bilim ve teknoloji ile üstünü örten bir nitelik kazanmıştır. Değişen dünyada dinsel çatışma zorunluluk olmaktan çıkmakla birlikte on dokuzuncu yüzyılda Doğu ve Orta Doğu'nun ve Osmanlı'nın, Avrupa için artan ekonomik, ticari ve askeri önemine vurgu yapılırken, dinsel ayrımlara dayalı anlatı da sömürgeciliğin tek meşru zemini olmamakla birlikte etkisini sürdürmüştür. Sömürgeciliğin başlamasıyla birlikte işgal edilen ülkelere yönelik ilgi ve bilgi ihtiyacını gidermek amacıyla bu minvaldeki çalışmalara hız verilmiştir. Başlangıçta Müslüman dünyaya yönelik olan oryantalist çalışmalar sömürge toprakları genişledikçe daha da gelişmiştir. Örneğin Hindistan'ın sömürge toprakları içine alınmasıyla Hindoloji, Çin'in Batı ile etkileşime girmesiyle Sinoloji ve Japon tarihi, kültürü ve folkloruna yönelik Japonoloji gibi alt dallar ortaya çıkmıştır.²³

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal bilimler alanında “büyük anlatı”, “özcü” veya Avrupamerkezci söylemlerin sönmülmesi ve oryantalizme yönelik eleştirel bir söylemin öne çıkması neticesinde barındırdığı olumsuz yan anlamları nedeniyle oryantalizmin kavram olarak kullanmaması kararı alınmıştır. Bu karar, 1973 yılında yirmi dokuzuncu kez toplanan oryantalistler kongresinde resmen açıklanmıştır.²⁴ Bununla birlikte Avrupa toplumunu ayrıcalıklı statü içinde sunan oryantalistlerden farklı olarak Aydınlanma döneminin iyimserliği ve evrenselciliği içinde İslam'ı veya Doğu toplumlarını rasyonel, bir çerçevede ele alma eğilimi varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Oryantal literatüre ilişkin yirminci yüzyılda güçlü bir şekilde gelişen eleştirel ve önyargıya dayalı algılara rağmen oryantalizm, Avrupa dışı toplumlarını kapsayan bilimsel çalışmalarda ve objektif bilginin inşasında önemli bir rol oynamıştır. On dokuzuncu yüzyılda akademik anlamda kurumsal bir nitelik kazanan oryantal literatür bu dönemin oldukça yetkin ve çalışkan insanları tarafından geliştirilmiştir. Pek çok oryantalist on dokuzuncu yüzyılda incelediği dünyanın medeniyetine saygı

²¹ Sanandaji, *Orta Doğu*, 213-214; Cuayytı, *Avrupa ve İslam*, 31.

²² Said, *Oryantalizm*, 79-90; Abdulmelik, *Krizdeki Oryantalizm*, 46-47.

²³ Bernard Lewis, “Oryantalizm Sorunu”, çev. Ferit Burak Aydar, *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 234.

²⁴ Lewis, *Oryantalizm*, 223; Rıf'a't Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 11-13.

düsturunu güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Bu durum Doğu-Batı karşıtlığı çerçevesinde Avrupamerkezci paradigmaya rağmen var olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın oryantalistlerinden Joseph von Hammer, Johan Jakob Reiske, James W. Redhouse ve Friedrich Rückert gibi modern ve eski Doğu dilleri, tarih ve kültür alanında uzman ve profesörlerin eserleri ve bilgi birikimleri oryantalist literatürde Doğu'nun objektif olarak Batı'ya tanıtılmasında önemli rol oynamıştır.²⁵ Aynı şekilde yirminci yüzyılda Doğu dünyasını inceleyen bilim insanlarından Maxime Rodinson, L. Massignon ve J. Berque'nin eserlerinde Akdeniz coğrafyasını paylaşan toplumların ortak özelliklerinin öne çıkarılması, durağan veya dayatılan tarih yerine dinamik ve şartlara göre farklı şekiller alan toplumsal yapıları gözler önüne serilmesi buna örnek olarak verilebilir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve yirminci yüzyılın ilk on yılında oryantalizm çalışmalarında akademik olarak güçlü isimlerin bazıları zengin bilgi birikimini dönemin karmaşık doğası ve düşünsel bağlamının etkisiyle kötü amaçlı kullanmışlardır. Bu durum elbette yalnızca yirminci yüzyıla özgü değil farklı tarihsel dönemlerde de var olmuştur. Örneğin Thomas Edward [Arabistanlı] Lawrence Osmanlı'nın yıkılma dönemine damgasını vuran oryantalizmin eleştirel söyleminin de prototiplerinden birisidir. Ancak söz konusu olgusal gerçeklik oryantalizmi genel olarak bilgisini kötü amaçlı kullanan uzmanların çalışmalarına indirgemeyi gerektirmemektedir. Bu bağlamda Hourani, tarihin tanıklıklar zinciri olduğunu söylemekte ve oryantalizm içinde "öteki" ekolün tarihin açığa çıkarılmasında, düşünce ve bilgi alışverişinde önemli bir ağırlığa sahip olduğunu vurgulamaktadır.²⁶ Suriyeli düşünürlerden Sadık El-Azim, oryantalizm eleştirisine karşıt argümanını tanımlarken, söz konusu eleştirilerin bütün bir oryantalist tarihi tekdüze ve asla değişmeyen bir formda ele aldığına dikkat çekmiş, Hourani gibi oryantal literatürde bilimsel bir saikle disiplinin gelişmesine katkı sunan yazarların göz ardı edilemeyeceğini ifade etmiştir.²⁷ Bununla birlikte El-Azim, Avrupalı oryantalistlerin İslam'ı dinsel ve kültürel olarak farklı ve "öteki" kategorisinde tanımlayan ve değişmeyen yapısı olduğuna ilişkin yaklaşımların, Müslüman düşünürler tarafından da desteklendiğini, özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısından itibaren İslam'ı kategorik olarak diğer dinlerden ayırt ederek eleştirilen Batılı oryantalistlerle aynı noktada buluştuklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla Müslüman düşünürlerin çoğu oryantalizmi eleştirirken "tersine oryantalizm" in temel dayanak noktalarını ortaya koymuşlardır. Bu da yine "öteki" veya "yabancı"yla karşılaşma ve onun üzerinden kendini tanımlama olarak biçimlendirilmiştir.²⁸ Oryantalizm eleştirisi ve buna yönelik içeriden karşıt görüşler, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin tarihsel olguları olarak gündeme gelmiştir. Sömürge sonrası dönemde oryantalizmin inceleme alanındaki toplumlarda meydana gelen kurtuluş mücadeleleriyle birlikte kimlik krizi bu tartışmaları açığa çıkarmıştır.

3. Fransa'nın Mısır'ı İşgali ve Oryantalist Yaklaşımlar

Avrupa'nın modernleşmesi ve ona zemin oluşturan entelektüel çerçeve içinde 1798'de Mısır'ın işgali, Avrupa gücünün dünyaya yayılmasını veya Avrupa'nın yeni bir aşamaya geçişini simgeler. Mısır işgali, Fransa'nın sömürgecilikte İngiltere ile rekabetinin bir parçası olarak başlatılmış, askeri açıdan güçlü olmamasına rağmen zaferle sonuçlanmıştır. Osmanlı ordusu böyle bir saldırıyı

²⁵ Zekeriya Kurşun, Oryantalistlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul: Üç Oryantalist'in Gözünde Doğu", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, (Sonbahar, 2014):146.

²⁶ Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal Kanat, (İstanbul: Babil Yayınları), 10-11.

²⁷ Sadek Jalel Al-Azm, Abu Fakhr, "Trends in Arab Thought: An Interview with Sadek Jajej Al-Azm, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No.2, (Winter 1998): 76.

²⁸ Sadık Jalal Al-Azm, "Orientalism and Orientalism in Reverse", <https://libcom.org/article/orientalism-and-orientalism-reverse-sadik-jalal-al-azm>, (Erişim Tarihi: 01.02.2023)

beklemediğinden hazırlıksız yakalanmış ve savunma başarısız olmuştur. Mısır'ın işgali, Avrupa ve Avrupalı olmayan toplumlar arasında askeri, teknik ve siyasal açıdan radikal ayrımın açıkça görünür hale geldiği bir dönemde gerçekleşmiştir. İşgal, Osmanlı'nın Batı Avrupa yayılmacılığına karşı daha hassas tutum izlemesi gerektiğini açıkça göstermiştir. Dolayısıyla imparatorluk topraklarının savunulması için askeri ve idari reformların hayata geçirilmesinde, yani Batı tarzı bir reform sürecinin başlamasında ve ilkesel olarak Batı'nın bilimsel ve düşünsel yapısını uyarlama konusunda ciddi bir düzenleme süreci on dokuzuncu yüzyıla hakim olmuştur.

Fransız işgali, oryantalizmin desteğinde birçok bilim adamının katıldığı bir işgal olması dolayısıyla da farklı bir nitelik taşımaktadır. Napolyon, Mısır işgalinin öncesinde Mısır ile ilgili kaynakları inceleyerek -ki Mısır'ı tarihsel olarak dünyanın önemli güçlerinden biri olarak görmüştür-, ülkenin askeri güçle hakimiyet altına alınması hedefini gerçekleştirmek amacıyla kullanılan uzmanlaşmış bir oryantal bilgi merkezinden yararlanmıştır. Fransız ordusunun yanında sefere katılan yüzün üzerindeki uzmanın yanı sıra Avrupa edebiyatının başlıca kitapları, Arap harflerine uygun bir matbaanın getirilmesi, seferi ilginç kılan detaylar arasındadır.²⁹ Bu işgal ile birlikte Fransa, Orta Doğu'da ilerleyen dönemlerde devam edecek varlığının alt yapısını inşa edecek fırsatı yakalamıştır.³⁰ Oryantalizm kavramı da Mısır işgali sırasında Fransız akademilerinde yer almaya başlayacaktır. Bununla birlikte Avrupa için sömürgeci üstünlüğün ve kendi aralarındaki siyasal mücadelelerin temelini ifade eden "Doğu Sorunu" gündeme gelecektir.³¹ İşgalde uzmanlar tarafından hazırlanan Arapça bildirimlerle halkın Müslüman kimliğine vurgu yapılması, İslami söylemler aracılığıyla halk ile idareyi birbirinden ayırarak barışçıl bir dil kullanma çabasına rağmen halkın dostluğunu kazanma girişimi başarılı olmamış, hatta işgal döneminde Kahire'de çıkan bir ayaklanmayı Fransızlar şiddetle bastırmak durumunda kalmışlardır. Halkın düşmanca tutumuna rağmen üç yıl süren işgal, ülkenin her yönüyle bütün özelliklerinin tespit edildiği akademik bir araştırma dönemi olmuştur. 1798 yılında Mısır'a giden akademinin uzman kadroları, işgal süresince okul, tiyatro, basın alanlarında kurumsal birimlerin hayata geçirilmesine öncülük etmiş ve Mısır Enstitüsü açılmıştır.³² Mısır tarihi işgal sonrasında Batı Avrupa'da *Egyptology* olarak yaygınlık-geçerlilik kazanmıştır. Fransız işgalinde ordunun bir parçasını oluşturan bilim adamları, ülkenin çok boyutlu bir haritasını çıkarmışlardır. Söz konusu harita iklimden arkeolojiye, ekonomiden siyasete ve kültüre geniş kapsamlı yirmi üç ciltten oluşan bir Mısır tasviri olarak *Description de l'Égypte* ismiyle yayımlanmıştır.³³ Bilim ve teknolojinin getirilmesinin yanı sıra akademik ve kültürel faaliyetlerin artması, Mısır'da modernleşmenin ve Avrupa düşüncelerinin yaygınlaşmasını tetiklemiştir.

Avrupa etkisinin ve kültürünün yayılması, Fransız işgali ile başlamak üzere İslam toplumlarının orta çağ boyunca yayılması sırasında görüldüğü gibi, bir tarafın diğer tarafa veya kültüre karşı mutlak üstünlüğüne dayanan ancak aynı tarihsel bağlamda cereyan eden olayların yerine Hodgson'un ifade ettiği biçimde, inançları aşan karşılaştırmalı bir üstünlük durumu ortaya

²⁹ Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 98.

³⁰ Fransa'nın Mısır topraklarından çıkarılması için Osmanlı askeri ve diplomatik açıdan oldukça uğraş vermişti ve bu süreçte kurulan Mehmet Ali iktidarı ülkedeki Fransız yetkililerle birlikte reform politikalarını devreye sokmuştur. Modern eğitim kurumlarının inşası, öğrenci gruplarının ve bürokratların Avrupa'ya gönderilmesi Mehmet Ali idaresi tarafından desteklenmiştir. Eski toplumsal ve siyasal güçlerin, aynı zamanda toplumsal yapının dönüşmesinde Mehmet Ali reformları ülkedeki Fransız etkisiyle büyük rol oynamıştır. Bkz. Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altıok, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 135.

³¹ Rodinson, *İslam'ın Mirası*, 74.

³² Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 317; Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*, çev. Muna Cedden, (Ankara: İmge Yayınevi, 2002), 126-127; Şinasi Altındağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1830-1841*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945), 21.

³³ Lockman, *Hangi Ortadoğu*, 125.

çıkıştır.³⁴ Bu dönemde toplumsal güç ve teknik üstünlüğe dayalı olan farklılık oryantalist literatürde, Müslüman toplumlarının geri kalması sorgusu üzerinden yürütülmeye başlamıştır. Ancak burada asıl önemli olan husus, Batı Avrupa, nasıl oldu da farklı bir tarihsel seyrin içine girdi ve dünya tarihi içinde farklı bir yere sahip oldu, sorusunun sorulmasıdır. Zira modern toplumun ve toplumsal güçlerin yükselişine kadar bütün dünya ve İslam dünyası aynı özellikleri paylaşmaktaydı ve kurulu toplum düzeninde “normal olanı” temsil ediyordu. Avrupa’nın yükselen gücüne karşı İslam toplumlarının “gerilemesi” sorgusu, zaten olması gereken bir sürecin dışında kaldığı ön kabulü ile tartışılan bir mesele olarak ele alınmış; on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren oryantalist literatürde de geniş bir yer kaplamıştır.³⁵ Bu bağlamda Avrupa merkezli yaklaşımlar yani Doğu’nun ekonomik ve siyasal olarak Avrupa ile bütünleştirilmesi gerektiği düşüncesi, kaçınılmaz olarak askeri işgali veya sömürgeciliği olanaklı kılan bir düşünsel zemine kaynaklık etmiştir.³⁶

Mısır’ın işgali ile ilgili olarak H.A.R Gibb’in eserleri, Müslüman toplumun geri kalmasını Avrupa’nın maddi üstünlüğü karşısında Müslüman ülkelerin toplumsal ve dinsel olarak çözülmesi üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte Arap toplumlarının müstakil tarihleri üzerinden bir anlatıyı benimsemiştir. Bu minvalde Gibb, Arap tarihini gerileme ve çöküş olarak kategorize etmiş; Abbasi dönemini “altın çağ” olarak belirtirken, Osmanlı dönemini Arap tarihinde, “karanlık çağ” olarak adlandırmıştır. Gibb, Arap dünyasında “modern çağ” olarak sınıflandırdığı dönemi, Napolyon’un Mısır’ı işgal etmesiyle başlatmıştır: “...Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla Mısır ve Arap dünyasında durgunluk ve Arapçada bozulma söz konusu olmuştur. Her zaman olduğu gibi, siyasi koşullar edebi kültürü etkilemiş; ilk dönemin özgün, güçlü söylemi zayıflamış ve on altıncı yüzyıla gelindiğinde tamamen kaybolmuştur. ... Osmanlı egemenliği altında, on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar derin bir uyusukluk Arap topraklarına yerleşmiş gibi görünüyor. Bu yüzden Avrupa düşüncesindeki canlanmayla Arap düşüncesinin canlanması birbirine tezat oluşturmaktadır.³⁷ İşgal sırasında Napolyon’un Giza’da askerlerine yönelik “piramitlerin üzerinden yükselen tarih dört bin yıldır sizlere yukarıdan bakıyor”, ifadesi de antik dönemle birlikte Mısır’ın Osmanlı’dan/İslam’dan bağımsız tarihinin araştırılmasının öne çıkmasında etkili olan yaklaşımlardan biri olmuştur.³⁸ Daha önce ifade edildiği gibi Napolyon, işgal öncesinde Mısır hakkında kapsamlı bir araştırma yapmış; o dönemde Fransız oryantalistlerin çalışmalarından yararlanarak Mısır tarihi hakkında bilgi sahibi olarak Mısır’a gitmiştir. Özellikle Volney’in Mısır ve Suriye yolculuğu üzerine hazırladığı eseri, Napolyon için bilinmez bir ülkede olası gelişmelere hazırlık niteliğinde olmuştur. Napolyon, bu eser ve diğerleri üzerinden Mısır’a askeri bir güçle müdahale edilmesine ikna olmuştur. Aynı zamanda Mısır’ın Osmanlı tarihinden çok antik Mısır tarihini öne çıkaracak bir yaklaşımla müstakil ve bağımsız Mısır’ı katagorize ederken Mısır’ı Osmanlı’dan ayıran ve Avrupa sömürge sistemine dahil etme girişimi olarak da kabul edilmiştir.³⁹ Bu anlayış, Osmanlı imparatorluğunu yekpare ve bir bütün olarak ele alan yaklaşımlar yerine parçalı ve ayrıştırıcı bir tutumun araştırma alanlarında öne çıktığını göstermiştir. Bu anlatının en önemli yansıması milliyetçilik akımlarının da etkisiyle Arap düşünürler tarafından etkileri 1960’lara kadar sürecek olan Osmanlı tarihini oryantal literatürün görmezden geldiği dinamik ve değişken yapısından azade anlatma eğilimi olmuştur. Orta

³⁴ Hodgson, *Dünya Tarihi*, 99.

³⁵ Bernard Lewis, *İslam’ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2007), 36-50.

³⁶ Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, haz. Mustafa Armağan, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 97-117.

³⁷ H.A.R. Gibb, *Arabic Literature: An Introduction*, (London, Oxford University Press, 1963), 142-150; İbrahim M. Ebu-Rabi, *İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri*, çev. M. Ali Demirci, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001), 42-47.

³⁸ Eric Meyer, "I Know Thee Not, I Loathe Thy Race: Romantic Orientalism in the Eye of the Other", *ELH*, Vol. 38, No.3 (Autumn 1991): 658.

³⁹ Lockman, *Hangi Ortadoğu*, 127.

Doğu tarihine ilişkin olarak Gustave Von Grunebaum da Gibb'in tarihsel ayırıştırma ve kategorize etme sistemini benimsemiştir. Grunebaum'a göre 1798 öncesi İslam dünyası değişmeyen ve durağan bir durumdadır: "Mısır'da Fransız rejimi, kısa ömürlü olmakla birlikte hükümet sistemi ve halkın Batılılaşmaya yönelmesinde geleceğe dönük derin izler bıraktı. Napolyon, yapılması gereken sosyal ve ekonomik reformların yolunu göstermede bir yardımcı ve model oldu. İslam medeniyetinde değişim başladı."⁴⁰ Bu bağlamda Orta Doğu'nun ulusal kimliklerinin inşasında, özgün tarihin yeniden gündeme gelmesinde ve Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasında ilk aşama olarak Mısır işgalinden söz edilmiştir.

Osmanlı'nın merkeze uzak eyaletlerinden biri olarak Mısır, tarihsel konumu ile görece özerk bir niteliğe sahip olagelmıştır. Fransız işgali ile resmi olarak Mısır, Osmanlı'ya hukuken bağlı kalmış ancak Avrupa ile doğrudan etkileşimi başlamıştır. Bilimsel alanda modern Mısır'ın müstakil tarihinin araştırma alanı olarak popülerleşmesi, oryantal çalışmaların etkisiyle Firavunlar tarihini öne çıkarmıştır. 1920 ve 1930'larda Mısır düşünsel hayatına damgasını vuran Mısır milliyetçiliğinin bir tezahürü olarak Firavun döneminin yüceltilmesi, Osmanlı ve İslam döneminin geri planda kalması şeklinde ortaya çıkan Firavunizm düşüncesinin de temelini oluşturmuştur.⁴¹ Özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Avrupa'da, Doğu'ya ve İslam dünyasına ilişkin oryantalist literatürün bir yüzü, Osmanlı tarihinden Arap tarihine yönelmiştir.

Oryantalizmin bir yönü Mısır işgalini Mısır'ın gelişmesi için bir kilometre taşı olarak tanımlamakla ve bu anlatıya dayalı olarak eleştirilmekle birlikte on dokuzuncu yüzyılda daha belirgin hale gelen Mısır'ın [ve Osmanlı'nın] geçirdiği dönüşüm, sadece Avrupa etkisiyle açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok boyutlu bir süreci imler. Osmanlı'nın on yedinci yüzyıldan itibaren, yakın sonuçları bir anda belli olmayan değişikliklerin içinden geçmesi Mısır'ı da yakından etkilemiştir. Mısır, bir yandan kadim medeniyetlerden birinin merkezi olması, İslam dünyasındaki stratejik konumu ile imparatorluk sistemi içinde yadsınamaz bir ağırlığa sahip olagelmıştır. Bununla birlikte Mısır'ın İslami tarihi on sekizinci yüzyıldan itibaren İstanbul merkezinin temel idari yapısından bir nebze uzaklaşan bir resme sahip olmaya başlamıştır. Osmanlı'nın vilayet sistemi devam etmekle birlikte askeri ve siyasi elitlerin özerk yapılanması ağırlık kazanmıştır.⁴² Bu süreç, Mısır'ın Avrupa için hayati çıkarlarının merkezlerinden biri haline gelmesiyle ve elbette ki Osmanlı imparatorluk sisteminin gerilemesiyle çakışmıştır. Bununla birlikte Timothy Mitchell'in vurguladığı üzere, Mısır'ın Avrupa etkisine giren ilk Müslüman ülkelerden biri olmasına rağmen özellikle yönetici elitin siyasal ve düşünsel dünyalarında İstanbul belirleyici önemini korumuştur. Hatta Osmanlı sisteminin temel yapı taşları, 1952 darbesine kadar Mısır siyasetinde etkisini sürdürmüştür.⁴³ Mitchell'in yaklaşımı, Avrupa modernlik düşüncesinin işgal ile birlikte sömürgeci/emperyalist projelere uygulanmasında oryantalist yaklaşımların etkili olduğu tezine dayanmaktadır. Bu yaklaşıma göre oryantalist yazarların bir kısmı Fransız işgalini ve Avrupa etkisini yüceltirken; Mısır ve/veya Osmanlı sistemini geleneksel, durağan ve köhne olarak indirgemeci bir tutumla açıklamış ve Osmanlı'nın kurumsal sistemi ve temel niteliği, zamanla kaçınılmaz olarak geçirdiği dönüşüm göz ardı edilerek ele alınmıştır. Buradan yola çıkarak oryantalizmin bu yönü, Mısır'ın işgalinin Mısır için modernleşmenin ve Avrupalılaşmanın nirengi noktası olarak tanımlanmaya devam etmiştir. Aslında

⁴⁰ G.E.V. Grunebaum, *İslamiyet, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), 127.

⁴¹ Antik Mısır döneminin mirasının, Mısır tarihi açısından ayırt edici bir öneme sahip olduğu düşüncesi, milliyetçi söylemlerin ve ulus-devlet inşa sürecinin bir parçasını oluşturmaktadır. Firavunizm, özellikle yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Mısır siyasal düşüncesinde Mısır'ın antik dönemine referansta bulunan bir akım olarak şekillenmiştir. Abdulmelik, *Oryantalizm*, 78-84.

⁴² J. Obert Voll, *İslam Süreklilik Ve Değişim I*, çev. Cemil Aydın, Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 84-85.

⁴³ Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altıok, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 16; Hourani, *İslam*, 164.

Osmanlı ve Mısır, on dokuzuncu yüzyıla kadar değişim sürecinin geleneksel çizgilerini koruyarak içinden geçmekteydi. Ancak bu süreç Fransız işgali, Mehmet Ali iktidarı ve sonrasında İngiliz işgali ile farklı şekiller alarak kesintiye uğramıştır. Bu durum Osmanlı'nın durağan ve köhne olmasından çok yabancı bir ülkenin egemenlik deneyiminden geçen Mısırlılar için radikal ve mekanik bir değişim süreci olmasından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Mısır'ın siyasal ve düşünsel dünyasında, Osmanlı sistemi kaçınılmaz olarak varlığını sürdüren önemli bir aktör olmaya devam etmiştir. Bu yüzden Mısır'da değişimin dinamikleri, geleneksel ve modern yapıların karşılıklı etkileşiminin dikkate alınmasını zorunlu kılmıştır.

Oryantalizm tartışmalarına yeni bir boyut kazandıran Mısır'ın işgali, “sömürgeciliğin yeni keşif kolu” olarak eleştirilmekle birlikte, daha önce de belirtildiği gibi zengin bir akademik birikimin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fred Halliday, oryantalist bilim adamları ve araştırmaların emperyal projenin işleme için kullanıldığını belirtmekle birlikte Mısır'a ilişkin üretilen bilginin nesnel anlamda bir değer taşıdığına göz ardı edilmemesi gerektiğini öne sürmüştür.⁴⁴ Edward Said, Mısır'ın işgalini Avrupalı temsile güç kazandıran ve Doğu toplumlarını sömürge nesnesi haline getirerek egemenlik kurmanın bir aşaması olarak eleştirirken, bu temsilin edebiyat alanındaki yansımalarına odaklanmıştır. Avrupa [ve Amerika] edebiyatı alanında, Doğu toplumlarını ve kültürlerinin yadırgatıcı yönlerini düş gücünü de kullanarak öne çıkaran, böylece Doğu'yu bilginin nesnesi olarak kullanan bakış açısını eleştirmektedir. Mitchell benzer bir yönde, Fransa'nın, işgali “medenileştirme misyonu” ile halka aktardığını, Doğu'ya ilişkin araştırmaların artık sömürgeciliği kolaylaştıracak şekilde ideolojiye dayalı inşa edileceğini ifade etmiştir.⁴⁵ Said'in eserinde ortaya koyduğu husus, oryantalizmin emperyalizmin kültürel bağlamda hegemonyasını kurduğu bir söylem alanı olmasıdır. Bernard Lewis ise, Said'in oryantalizm tanımını bilimsel çerçevede eleştirmiş; Said'in Arapçaya ve oryantalist çalışma alanına hakim olmadığına ve oryantalist araştırmanın bütününe emperyal tasarılar içeren bir külliyat olarak indirgemesine karşı çıkmıştır.⁴⁶ Orta Doğu konusunda yetkin çalışmaları olan ve radikal gruplar tarafından Lübnan'da suikast sonucu öldürülen Malcolm Kerr de benzer şekilde Said'in eserinde ortaya koyduğu çoğu argümanı önyargılı bir duruma sokma çabası olduğunu vurgulamaktadır. Lewis ile benzer şekilde Kerr, Said'in çok çeşitli alanları kapsayan büyük bir külliyat olarak oryantalizmi sınırlı sayıda edebiyat eserleri bağlamında değerlendirdiğini; oryantalizm geleneğini oluşturan bütün uzmanların Avrupa siyasetinin propagandistleri olduğuna indirgeyen bakış açısının dışına çıkamadığının üzerinde durmuştur.⁴⁷ Dolayısıyla Malcolm Kerr, Fred Halliday ve Bernard Lewis'in farklı bağlamlardan üzerinde durdukları husus, Mısır seferinin zengin bir oryantalist araştırma alanı ortaya çıkarması gerçeğidir. Oryantalizm tartışmalarında Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerini meşrulaştıran bir anlatı benimsenmiş olduğu iddiası doğru olmakla birlikte, aynı durum Doğu toplumları veya İslam/Osmanlı tarihi açısından da geçerlidir. Dolayısıyla yüzyıllardır hep kazanan ve yenilgiyi neredeyse tatmayan ve bir nevi tersine oryantalizm olarak düşünülebilecek, “batıl düşüncenin insanları” şeklinde küçümsenen Avrupa ile Osmanlı Mısır'ın işgal edilmesiyle kendi anavatanında karşılaşmıştır. Geçmişini doğru ve objektif değerlendirebilme hususunda bütün toplumları kuşatan genellemeler ve önyargılar her zaman tartışmaya açık olmuştur.

4. İşgal Sonrası Mısır'da İslam Düşüncesinin Seyri

⁴⁴ Fred Halliday, “Oryantalizm ve Eleştirmenleri”, çev. Birgül Koçak, *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, (Ankara: Doğu Batı Yayınları), 2014, 101.

⁴⁵ Said, *Oryantalizm*, 74, 130, 139.

⁴⁶ Lewis, *Oryantalizm Sorunu*, 221-222.

⁴⁷ Malcolm Kerr, “Orientalism by Edward Said”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4, (December, 1980): 545.

Fransa'nın Mısır'ı işgali, ilk kez Avrupalı bir devletin Osmanlı'nın Müslüman topraklarına saldırması açısından sembolik bir nitelik taşır. İşgalin sembolik tarafının yanı sıra uzun erimde iki yönlü etkisi olmuştur. İlk olarak, Fransız yetkililerin işgal süresi içindeki faaliyetleri, Mısır toplumunda Avrupa düşüncelerinin şekillenmesinde, ulusal hareketlerin ortaya çıkmasında ve bununla bağlantılı olarak Mısır'ın düşünsel hayatının canlanmasında ve modern Arap düşüncesinin doğuşunda [Arap Rönesansı-*nahda*] önemli rol oynamıştır. İkinci olarak, Avrupalı devletlerin Müslüman toplumlara yönelik sömürgecilik faaliyetlerine hız verdikleri bir süreci başlatmıştır. Fransız işgalinin Mısır'da toplumsal ve ekonomik değişikliklere yön veren itici bir güç olmasının Osmanlı ve Mısır'a doğrudan ve dolaylı yoldan etkisi ise siyasal-kurumsal modernleşme sürecinin hızlandırmasıdır. Gerçi on sekizinci yüzyıldaki Osmanlı valileri, Mısır'ı Osmanlı sisteminden görece daha özerk bir noktaya taşıyan modernleşme [Hodgson'un değişim olarak tanımladığı modernleşme doğrultusunda] politikalarını hayata geçirmeye çalışmışlardır.⁴⁸ Ancak bu evre, Mısır'ı Osmanlı egemenliğinden uzaklaştıracak şartların oluşması için henüz erkendi. İmparatorluğun içinden geçtiği yapısal değişiklikler, Balkan coğrafyasında açık bir şekilde görünür hale gelmişken, Anadolu, Bereketli Hilal ve Mısır'da halkın çoğunluğu eski statülerinde yaşamaya devam ediyorlardı. Din gibi ortak kültürel aidiyet unsurlarının varlığı ve yabancı bir güç tarafından yönetilmeme gerçekliği değişimin, özerkleşmeye zemin hazırlayan reform politikalarının hayata geçmesi için henüz uygun bir zaman olmadığını gösteriyordu. Bu doğrultuda Fransız işgali, daha sonra Mehmet Ali Paşa iktidarı ve İngiliz işgalinin ardışık sonuçları Mısır'daki değişimin dinamiklerini etkileyen olaylar olmuştur.

Genel olarak Osmanlı entelektüellerinin yeni koşullara karşı tepkisi veya modernleşme düşüncesi, Batı Avrupa'nın yayılmacı gücüne karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Mısır'ın işgali bu anlamda Osmanlı entelektüelleri için de bir kırılmayı temsil etmiştir. Fransız işgalinin akabinde Avrupa baskısına karşı iki temel tepki gösterilmiştir. İlk olarak, Avrupa'da eğitim görmüş yeni entelektüellerinin gösterdiği tepkidir.⁴⁹ Bu düşünce ekolü, Avrupa modernitesinin temel ilkelerini kabul ederek, Avrupa'nın devlet ve ekonomi formlarıyla uyumlaştırmak amacıyla toplumu ve devleti yeniden şekillendirmeye ve eski gücüne kavuşturmaya odaklanmışlardır. İkinci olarak, dinin reforme edilerek Müslüman toplumların yeniden düzenlenmesini savunan geleneksel kurumlar (ulema ve tarikatlar) İslam düşüncesini farklı bir perspektiften değerlendirmeye başlamıştır.⁵⁰ Böylece iki farklı düşünsel ve ideolojik model yani Avrupalı ve İslami bakış açısı, sorunlara çözüm bulmada ikili bir yapı ortaya çıkarmıştır.

İmparatorluğun genel olarak Batı/Batı Avrupa yayılmacılığına karşı gösterdiği tepki devletin yıkılmasını önlemek üzerine kurulmuştur. Osmanlı merkezinde dini otorite ritüelleri ile o zamana kadar tanımlanmayan toprağa dayalı devlet-millet kavramının içselleştirilmesi, siyasal nitelikte İslam'ın araçsallaştırılması şeklinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı İslamcılığı bu anlamda klasik ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıların Avrupa karşısında Avrupa tarzı değişim hareketi olarak yeni yollar, zamanın ruhuna uygun yeni yöntemlerle yeniden inşa edilmesi temel hedef olarak belirlenmiştir.⁵¹ Osmanlı merkezinin yüzyıllar boyunca Avrupa'ya kültürel ve siyasal olarak yakın olması bir yandan meydana gelen köklü değişimlere uyum sağlamayı kolaylaştırırken diğer yandan

⁴⁸ Jacques Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, çev. Jean Stewart, (London: Faber and Faber, 1972), 72.

⁴⁹ On dokuzuncu ve yirincinci yüzyılın başlarında Osmanlı hinterlandı ve onun dışındaki Müslüman toplumlarda modernleşme din ve milliyetçilik ekseninde yoğun bir tartışma sürecini başlatmıştır. Bu dönemde çeşitli perspektiflerden modernleşme, reform, yenilik tartışmalarına katılan Müslüman düşünürlerin çalışması için bkz. John Donohue ve John Esposito, *Değişim Sürecinde İslam*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991).

⁵⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 38-39.

⁵¹ Voll, *İslam, Süreklilik ve Değişim*, 6; Kemal Karpat, *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), 20.

İslam dünyası ile ortak bir aidiyet duygusunu paylaşmaya devam ediyordu. On dokuzuncu yüzyılda Müslüman kimliği şemsiyesi altında çok dinlilikten görece homojen bir yapıya doğru evrildikçe modernleşme girişimleri toplumu ve devleti bütünüyle değişime uyduracak reform politikalarını hayata geçirmiştir. Osmanlı Tanzimat'ı Osmanlı modernleşmesinin resmi düzeyde bir aşamasını temsil etmektedir. İstanbul'da Genç Osmanlılar ve Mısır'da Rifaa Rafi Et-Tahtavi, Ahmet Lütfü Es-Seyid, Tunus'ta Hayrettin Paşa gibi isimler toplumsal kalkınma, eğitim, bürokratik reformlar gibi alanlarda modernleşmenin gerekliliğine odaklanmışlardı. Bununla birlikte imparatorluğun çeperindeki Müslüman toplumlar için kapsayıcı olan Osmanlı modernleşmesi paradoksal biçimde Osmanlı merkezinden tedrici şekilde kopmayı da beraberinde getirmiştir. Örneğin Mısır gibi işgal deneyiminden geçen ve görece özerkliğin söz konusu olduğu topraklarda Avrupa Aydınlanması sonrasında Protestan mezhebinin ortaya koyduğu türden bir yenilenme hareketine benzer bir modernleşme hareketi –adına İslam modernizmi de denilen- şekillenmiştir.⁵²

İslam düşüncesinde modernleşme sürecinin ilk etkilerinin görülmeye başladığı andan itibaren en çok vurgulanan husus, İslam dünyasının geri kalmışlığı olmuştur. Daha önce belirtildiği üzere bu tema, oryantalist literatürde sıklıkla belirtilen bir olgu olarak tartışılmaktaydı. Avrupa yayılcılığının Müslüman toplumları da kapsayacak şekilde genişlemesi, Müslüman düşünürlerin de yanıtlamak zorunda oldukları bir sorun olarak gündeme gelmiştir. On dokuzuncu yüzyıl Mısır'ında Müslüman düşünürlerin bir kısmı Osmanlı modernleşmesini takip ederek Batı Avrupa'nın bilimsel gücünü benimsemenin Müslüman dünya için bir kazanç olduğunu düşünerek Avrupa'nın teknik üstünlüğü ile birlikte taşınan kültürünü ve modern düşüncelerini esas kabul etmişlerdir. Bu düşünürler dünyaya baktıkları farklı pencerelerden Avrupa sorunsalını anlamlandırmaya çalışmışlardır. Son Osmanlı neslinin temsilcileri olan bu düşünürler, farklı kişisel tarihleri ve görüşlerine rağmen siyasal, sosyal ve gündelik hayat pratikleri bağlamında Osmanlı dünyasının bir parçasıydılar. Bununla birlikte Avrupa'nın bilimsel ve teknik özelliklerinin kabulünün bir sentezini yapma girişiminde olumlu bir tutum sergilemişlerdir. İslami kültürün modern yaşama ayak uydurabilmesi için yeni bir yoruma tabi tutulması ve geliştirilmesi iddiasını dile getirmişlerdir. Her ne kadar askeri işgal sonrasında Mısır, Avrupa gerçeği ile sert bir şekilde karşı karşıya gelmiş olsa da karşılaşma, Avrupa'nın sömürge ve ticaret ağları ile taşınan tekniklerin geliştirilmesiyle yeni toplumsal yapıların, yeni gündelik pratiklerinin, siyaset dilinin de inşa edildiği bir süreç söz konusuydu. Telgraf, buharlı gemiler, demiryolları aracılığıyla hem Avrupa ile Osmanlı toprakları arasında hem de imparatorluğun merkezi ve çeperi arasındaki bağlantı derinleşmiş, böylece her iki tarafta yoğun bir kültürel akış gelişmiştir. Maddi dönüşümler, şehirlerin Avrupalı tarzda dönüşümü kaçınılmaz olarak Mısır'ın toplumsal tarihini etkilemiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın bilimsel gücünden yararlanmak amacıyla Mısırlı heyetlerin Avrupa ziyaretleri Avrupa kültürünün ve düşüncelerinin taşınmasında önemli rol oynamışlardır. Mısır bu bağlamda reformların temel merkezi olarak diğer Osmanlı topraklarından daha önce Avrupa etkisini doğrudan ve keskin bir şekilde yaşamıştır.

Avrupa'nın seküler düşünce sisteminden etkilenen ve destekleyen düşünürlerden Rifaa Et-Tahtavi, Ahmet Lütfü Es-Seyid, Taha Hüseyin gibi isimler, modern Mısır düşüncesinin ve milliyetçiliğin on dokuzuncu yüzyılda temellerini atan isimler olmuşlardır. Taha Hüseyin örneğin, İslam öncesi Arap kültürü, tarihi ve edebiyatına ilişkin yerleşik düşüncelere meydan okuyan bir söylem ortaya koymuştur. Burada özellikle orta çağda İslam dünyasının, Avrupa'nın modern öncesi tarihine göre ne kadar üstün ve yüce olduğunun karşılaştırmasının yapılması bir yana, bir din olarak

⁵² William Cleveland, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, çev. Selahattin Ayaz, (İstanbul:Yöneliş Yayınları, 1991), 26.

İslam'ın evrenselliği ve üstünlüğünün ön kabulüne dayanan bir yaklaşım öne çıkarılmıştır.⁵³ Müslüman düşünürler, Hıristiyanlığın reforme edilmesi tartışmalarında görüldüğü gibi dinin yozlaştığına ilişkin şüphelerin bir inanç sistemi olarak İslam'ın başına gelmeyeceğini, bunun Kur'an'da belirtilmesinden dolayı tartışma konusu yapmamışlardır.⁵⁴ Bu bakımdan Müslüman düşünürlerin savunduğu şey, bir din olarak İslam'dan çok ona eklenen kimlikler olmuştur.⁵⁵ Modern dönemde son ve mutlak din olarak İslam'dan ziyade ideolojik bir savunma aracı, bir dünya görüşü ve hayat tarzı olarak İslam'ın modern ve sonsuz geçerliliğini ispatlama yönünde bir değişim vurgulanmıştır. Bu bağlamda bazı Müslüman düşünürler, gerçek İslam'ın, Avrupa'nın hakim gücüyle uyumlu olduğunu ama yabancı eklemelerle bozulduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁶ Bu savunmacı yaklaşım on dokuzuncu yüzyıldan itibaren genel olarak Müslüman düşünürlerin yaklaşımlarını şekillendiren bir öğe olmuştur.

Osmanlı merkezinde “gerileme” nosyonu yakın zamanda Osmanlı'nın ihtişamlı tarihine, uzak zamanda ideal İslam'a çağrı karakteri taşıyordu. Gerilemenin başlıca sebebi olarak Müslümanları “altın çağ”ında başarılı kılan İslam'ı yaşamayı son zamanlarda bırakmış olmak şeklinde açıklanıyordu. Orta çağ düşüncesinden farklı olarak, modern dönemde İslam düşünürleri, Batı'ya karşı savunmacı bir ön kabulde yaklaşırken aynı zamanda teknik ilerlemeyi destekleyen söylemi benimsemişlerdir.⁵⁷ Bir başka anlatımla Batı'ya karşı hem bir cazibe hem de nefret etme şeklinde iki kararsız tavır egemen olmuştur. Nefret ve dışlama söylemi, orta çağ döneminde Osmanlı Devleti'nin dünya tarihinin sayılı siyasal sistemlerinden birini oluşturmasının da yarattığı büyüklenme refleksiyle birlikte düşünüldüğünde on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri açısından anlaşılır olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Osmanlı coğrafyasındaki düşünsel ve kurumsal etkinlikler açısından bakıldığında Mısır'ın işgalinin sonrasında Osmanlı merkezi ile Mısır'daki modernleşme girişimlerinde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Genel çerçevesi savunmacı bir yaklaşım olan İslam düşüncesi tartışmalarında Mısır'da Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh, hem Batı literatürü hem de İslam dünyasında İslam modernizminin öncüleri ve orta çağ İslam düşüncesindeki dini doktrinleri tartışmaya açan isimler olarak tanınmaktadır. Özellikle Afgani'nin görüşleri, yirminci yüzyılın en önemli kitle hareketi olan Müslüman Kardeşler'de kristalleşen siyasal programa da esin kaynağı olmuştur. Abduh ise Mısır konjonktüründe İslam düşüncesini hocası Afgani'ye göre daha yumuşak bir tarzla ele almıştır.⁵⁸ Afgani'nin hedefi, siyasal ve entelektüel anlamda İslam'ın yeniden canlandırılmasına giden yolu açmak olarak tanımlanabilir. Afgani, “zamanın ruhuna” uygun olarak, Osmanlı İslamcılığı benzeri bir hareketten ziyade din olarak İslam'ın doğru anlaşılması halinde toplumdaki yozlaşmanın ve gerilemenin ortadan kaldırılacağına inanmıştır. Osmanlı merkezinde İslamcılık daha önce de ifade

⁵³ Hourani, *İslam*, 52; Watt, *İslami Hareketler*, 76.

⁵⁴ Kur'an'ın koruma altında olduğu şu ayette belirtilmiştir. “Şüphesiz ki o Zikri (Kur'an'ı) biz indirdik. Onun koruyucusu da elbette biziz.” Hier Suresi/9.

⁵⁵ Cuayyit, *Avrupa ve İslam*, 177.

⁵⁶ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 124-125; Turner, *Max Weber ve İslam*, 250.

⁵⁷ Abdullah Laroui, *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, (İstanbul: Vadi Yayınları, 1993), 113.

⁵⁸ Afgani, İstanbul, İran, Hindistan, Mısır ve Avrupa ülkelerini dolaşarak İslami düşüncenin İslam dünyasında gündeme gelmesinde rol oynamıştır. Hayatı, doğum yeri, mezhebi gibi konular, yazarlar arasında uzun soluklu bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Oryantalist literatür ve bazı İslami hareketler tarafından desteklenirken; bazı Müslüman düşünürler kendisine şüpheyle yaklaşmış, hatta bazıları tarafından da ajan olarak suçlanmıştır. Afgan ve Şii olduğu yönündeki tartışmaların yanı sıra siyasi kariyerinin neredeyse tamamını Sünni ülkelerde geçirmiştir. Mısır'da kaldığı sürede öğrencisi Muhammed Abduh ile İslam toplumunu yeniden canlandırmak amacıyla düşünsel mücadelesini sürdürmüştür. Bkz. Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal Al-Din Al-Afgani: A Political Biography*, (Berkeley, University of California Press, 1972); Hamit İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırılgaç, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 99-101; Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt*, (New York: Russel and Russel, 1968).

edildiği gibi hilafet vurgusuyla birlikte dışsal tehdide karşı toplumun birliğini kurmaya ve korumaya dayalı, değişimi siyasal ve kurumsal bağlamda ele alan bir olgu olmuştur. İslamcılık veya pan-İslamizm olarak on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran kavramsallaştırmada, din olarak İslam tartışmasına girmeksizin devletin yıkılışını engellemek olarak Müslüman toplumu bir çatı altında tutabilme amacı söz konusu olmuştur. Oysa Mısır'da Batı sömürgesiyle mücadele biçimlerinden biri olarak İslamcılık, İslam'ı yüzyılları aşan köklü mirasından kopararak, İslam'ı her bağlama açık hale getiren bir anlayışla yeniden yorumlanmıştır.⁵⁹ Afgani, Avrupa'da reform hareketlerine benzer şekilde İslam'da "kaynaklara dönme" söyleminden yola çıkarak İslami düşünceyi yeniden formüle etmek istemiştir.⁶⁰ Avrupa'nın siyasal ve kültürel tehdidine bir yanıt verme ihtiyacı doğrultusunda Afgani, İslami düşüncenin bu şekilde modern formda dile getirilmesi gerektiğini, batıl inançların ve durağanlığın aşılması için dinin ilk dönem uygulamalarının bir yaşam biçimi olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹ On dokuzuncu yüzyıla kadar İslam düşüncesinin tartışılması içsel bir anlaşmazlıkla gündeme gelirken [Vahhabilik muhalefeti gibi], Avrupa yayılcılığı ile karşı karşıya kaldığında klasik toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullar dışsal bir etkene bağımlı olarak değişime uğramıştır. Müslüman ülkelerin çoğunda bu itki, dinsel düşüncenin de daha farklı bir şekilde ifade edilmesinde etkili olmuştur ki, Afgani bu tartışmalarda dini yaklaşımları ile öne çıkmıştır. Bu İslam düşüncesi, gerçek İslam'a dönüşü, Osmanlı İslamcılığında görülen, İslam kültürüne, İslam'ın geçmişteki "altın çağ" vurgusundan farklı bir şekilde tanımlamıştır. Afgani de "altın çağ" vurgusunu argümanının temeli olarak kullanmakla birlikte, bütün bir İslam tarihini kapsayan, yüz yıllar boyunca şekillenen ve çeşitlilik arz eden İslami geleneğin aşılarak Kur'an'ı yeniden yorumlamak şeklinde bir yaklaşım geliştirmiştir.⁶²

On dokuzuncu yüzyıl koşullarında siyasal eylemci yönü de dikkat çeken Afgani ile başlatılan Muhammed Abduh ile devam eden yeni İslam düşüncesi bağlamında Mısır, on dokuzuncu yüzyılda dar anlamda İslam modernizminin öncüsü olarak sayılabilir. Geniş anlamda İslam modernizmi ise Avrupa/Batı hakimiyetiyle başa çıkabilmek amacıyla İslami öğretinin modern dünyaya uyarlanması, İslam'ın bir dünya görüşü olarak yeniden yorumlanması, yeniden bir bütün olarak hakim kılınmak üzere İslami öğretinin ideolojik bir söyleme kavuşturulmasına yönelik düşünsel arayışların bütünü temsil etmiştir. Dinin yeniden yorumlanması çabası Osmanlı İslamcılığında gündeme gelmiş ancak çoğunlukla İslami gelenek kültürel, kurumlar ve idari sistem çerçevesinde tanımlamaya çalışılmış; dolayısıyla dinsel reformlar değil ama kurumsal bir düzenleme gereksinimi öne çıkarılmıştır.⁶³ Bir başka anlatımla, Osmanlı merkezinde İslami düşünürlerin asıl hedefi devletin yıkılmasını engellemek gibi pragmatik bir düşünceden kaynağını almıştır. Osmanlı toprağı olmasına rağmen doğrudan Batı Avrupa işgalini deneyimleyen Mısır ve diğer Müslüman toplumlarda ise askeri işgalin sonucunda dinsel dayanışmayı sağlamak ve felsefi düzeyde öncelikle İslami reformu gerçekleştirmek gibi bir hedefle tartışılmıştır.⁶⁴ Yani Afgani ve Muhammed Abduh gibi Müslüman reformcular felsefi düzeyde öncelikle İslam reformuyla ilgili olmuşlardır. Bu kategorileştirme, İslami oluşumların sürekliliği bağlamında on dokuzuncu yüzyılda yaşanan kopuşu vurgular. Aynı zamanda Afgani ve

⁵⁹ El-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, çev. Elçin Gen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 191.

⁶⁰ Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, (New Jersey, Princeton University Press, 1977), 51.

⁶¹ Seyyid Cemaleddin El-Afgani, "Emperyalizme Bir Cevap", *Değişim Sürecinde İslam (içinde)*, 24-29; M. Abdulhamit, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, çev. İbrahim Sarmış, (Ankara: Fecr Yayınları, 1991), 69-123; İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesi*, 95-132.

⁶² İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesi*, 111.

⁶³ Karpat, *Osmanlı'da Değişim*, 39; Aziz El-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, 177.

⁶⁴ Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, 177.

Abduh'un mirası yirminci ve yirmi birinci yüzyıldaki İslami hareketlerin ideolojik çerçevesini oluşturmuştur.

On dokuzuncu yüzyılda İslam'a dönüş fikrinin taraftarlığını yapan Afgani, İslam'ın ideolojik bir bakış açısıyla yorumlanmasının da başlatıcısı olmuş; İslam dünyasında önemli bir konuma taşınmıştır. Aziz el-Azmeh, İslam geleneğinin devre dışı bırakılmasını, *icthad* kapısının yeniden açılması söylemiyle on dokuzuncu yüzyıl İslam düşünürlerinin tarihi bütünüyle yok sayarak ilk metinlere, Peygamber ve onun takipçisi örnek kişilerin davranışlarına dönülmesi davetinin İslam'ı disiplinsiz bir ideolojik imgelem aracı haline getirmek olarak açıklamaktadır.⁶⁵ Muhammed Aziz Lahbabi ise *icthad* kapısının açılması mücadelesini, İslam'ı güncelleştirmek ve Batı ile karşılaşmanın ardından bir uyum atmosferi yaratmak için yeni yorumlar yapılması gerekliliği olarak tanımlar.⁶⁶ Gerçekten de, hem on dokuzuncu yüzyılda hem de yirminci yüzyılda Arap-İslam dünyasında liberalizmden, radikalizm ve selefîyeye, milliyetçilikten sosyalizme kadar birbirine zıt yönlerde ideolojilerin de düşünsel uğraklarında Afgani izine rastlamak mümkün olmuştur. Popülerliğin dayanaklarından birisi, sömürge deneyiminin yarattığı tahribat karşısında hem düşünce hem de eylem insanı olarak bir direniş figürü olarak kabul edilmesinden de kaynaklanmıştır⁶⁷. Bu kadar farklı düşünceler üzerinde esin kaynağı olan Afgani'nin Müslüman toplumlar nezdinde ilgi görmesi, on dokuzuncu yüzyıla uygun olarak eski/yeni, geleneksel/modern şeklinde oryantalist literatürün etkisiyle eklektik düşünme sisteminden de kaynaklanmaktadır.

⁶⁵ Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, 177.

⁶⁶ (Aktaran), Ebu-Rabi, *İslami Hareket*, 74.

⁶⁷ Ebu-Rabi, *İslami Hareket*, 75.

Sonuç

Modernleşme, oryantalizm tartışmaları ve Mısır'ın işgali çerçevesinde on dokuzuncu yüzyıl İslam düşüncesinin Mısır'daki seyrini ve ana temalarını incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, ilk olarak modern toplumun yükselişinin merkezinde yer alan Avrupa'daki değişim sürecinin temel parametreleri açıklanmaya çalışılmıştır. Batı Avrupa/Batı ile Doğu arasındaki toplumsal ve siyasal gücün keskin bir şekilde farklılaştığı dönemin temel özellikleri ve Avrupa zihniyeti ele alınmış; Avrupa yayılmacılığının, tarihin daha önceki dönemlerindeki toplumların yayılmacılığından tamamen farklı bir görünüm kazandığı üzerinde durulmuştur. Bilimsel, teknik ve düşünsel açıdan meydana gelen hızlı gelişmeler, Batı Avrupa'nın muazzam bir güçle dünya siyasetinde belirleyici olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gerçekliğin bir uzantısı olarak ve aynı zamanda Doğu'yu/İslam dünyasını araştırma ve inceleme alanı olarak oryantalizm geleneğinin on dokuzuncu yüzyıla kadar tarihsel süreçte devamlılık öğeleri ve farklılaşan yönleri tartışılmıştır. Çalışmanın önemli bir boyutu Batı Avrupa ile Doğu/Müslüman dünyayı iki ayrı dünya olarak kabul eden Batılı yaklaşımların argümanları ve oryantalizm eleştirisinin "kurucu metni" olarak kabul edilen Edward Said'in temel kavramları ışığında değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Mısır'ın işgalinin ayırt edici konumu ve Batı Avrupa'nın sömürge siyasetinde bir araştırma alanı olarak oryantalizmin meşruluk kaynağı olmasının ilgili dönemin şartlarıyla ve toplumsal/ekonomik ihtiyaçlarla gelişen bir olgu olduğuna dayandırılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın vurguladığı husus, sömürgeciliğin başlamasıyla [ve bununla bağlantılı olarak ekonomik dinamizmin etkisiyle] oryantalizm akademik bir disiplin olarak güç kazanmıştır. Aynı zamanda on dokuzuncu yüzyılda akademinin teşvikiyle Doğu'ya/İslam dünyasına ilişkin nesnel ve objektif - gerçeklikten beslenen- bilginin üretilmesi mümkün olmuştur. Bir başka anlatımla çalışmanın dayandırıldığı husus, gerçekte tek bir oryantalizmin değil, oryantalizmlerin olduğu argümanıdır. Oryantalist tartışmaların tarihsel süreçteki serüveninde ve yine tersine oryantalizm tartışmalarında iki kategorik alan doğmuştur. İlk olarak mesaisini içine doğduğu toplumdan çok uzak coğrafyalarda gözlem ve çözümler yaparak zengin bir çalışma alanının yaratılmasına hizmet etmiş düşünürlerle şekillenen bir akademik disiplin olarak oryantalizm gerçeği vardır. İkinci olarak, bir yönüyle kurgusal, düş gücüyle şekillendirilmiş ve manipüle gücü olan, ötekileştiren, karalayan ve düşmanlaştıran imgelerle tanımlanan bir anlatı doğmuştur. Bu ikililik, İslam dünyasında modernleşme tartışmalarındaki kurgusal ve gerçek yaklaşımlarla benzer bir nitelik taşımaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa'da olduğu gibi İslam dünyası için de dinamik bir evrilme dönemi olmuştur. Bir yanda eski kurum ve alışkanlıklar düzeni diğer yandan değişen yeni koşulların çatışmasının sonucunda reform programlarının hayata geçirilmiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın bütün dünya üzerinde kontrol sağlayabilen bir güç olarak yükselmesi ve buna dayalı olarak Avrupa kültürü/düşüncesiyle karşılaşma, İslam düşünce geleneğindeki tartışmaların anlaşılmasında dikkat edilmesi gereken bir temel oluşturmuştur. Genel bir kategori olarak İslam dünyasının Avrupa baskısı altında değişim sürecinden geçmesi, Osmanlı merkezinin dışında Mısır ve Suriye'nin yanı sıra İran, Hindistan, Rusya, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya'da dolayısıyla İslam dünyasının belli başlı merkezlerinde Batı Avrupa'nın/Batı'nın kültürel etkisine karşı dağınık ve canlı bir yanıt arayışı ve çeşitlilik gösteren entelektüel bir hareketliliği ortaya çıkarmıştır. Çalışmada, İslam dininin doğduğu yedinci yüzyıldan itibaren yerel bağlamları, farklı dönemleri, Müslüman toplumların birbirinden farklı davranış kalıpları ve dünya tasarımlarını bir yana bırakan tek tip İslam algısının aksine on dokuzuncu yüzyılda dahi, İslam dünyasında oldukça çarpıcı ve dramatik gelişmelerin vuku bulduğu, Osmanlı merkeziyle Mısır'da bile modernleşme sürecinin farklı çerçeve içinde tanımlandığına yer verilmiştir.

Bu yeni dönem, Avrupa yayılcılığına karşı mücadele temelinde farklı dünya görüşlerinin tartışmaya açıldığı hareketli bir düşünsel yapı ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda bilimsel araştırma alanının kurumsallaştığı, “İslam dünyasının gerilemesi ve Avrupa’nın ilerlemesi” dikotomisi üzerinden bile her iki tarafta uzun soluklu değerlendirme sürecini başlatmıştır. Geçmiş doğru ve objektif değerlendirebilme hususunda bütün toplumları kuşatan genellemeler ve önyargılar her zaman tartışmaya açık olmuştur. Bu doğrultuda Mısır seferi zengin bir oryantalist araştırma alanı ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Osmanlı’nın Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu toprakları, Avrupalı devletlerin ekonomik ve siyasal nüfuzunun rekabet alanı haline gelmiştir. Fransız işgalinden İngiliz işgaline uzanan ara dönemde Mısır toplumu, Osmanlı’dan özerkleşme hamleleri olarak tanımlanacak kurumsal reform ve Batılılaşma sürecini, Osmanlı merkezinden daha hızlı ve son derece sert bir şekilde hayata geçirmiştir. Mısır ve Osmanlı tarihinde oldukça istikrarsız ve karışık dönemi imleyen on dokuzuncu yüzyılın ana hatları entelektüel düzeydeki tartışmaları da etkilemiştir. Mısır’ın işgali, bu tartışmalar ekseninde, Osmanlı idari sisteminde ve düşünsel hayatındaki modernleşme tartışmalarını ve uygulamalarını etkileyen bir gelişme olmuştur ve doğrudan askeri işgali deneyimlemesi ile öne çıkan dinamik bir süreçten geçmiştir. Avrupa’nın ekonomik ve askeri yayılması, Müslümanların geride kalması, üstünlüğü kaybetmesi ve genel İslami çerçevenin ortaya koyduğu düşüncelere karşı meydan okuyan Batılı düşüncelerin etkileri, Osmanlı merkezinde ve Mısır’daki tartışmaları farklı şekillerde yansıtmıştır. Bütün bunlar İslam dünyasında her bölgenin kendine özgü koşullarını belirleyen, bu doğrultuda tek tip ve durağan bir sürecin olmadığını da göstermiştir. Bununla birlikte İslami düşünce bölgeden bölgeye farklı şekillerde ifade edilse de her durumda İslam’ın siyasal söylemi ön plana çıkmıştır ki, bu söylem yirminci yüzyılın İslami tartışmalarına da temel oluşturmuştur.

Modern öncesi dönemden farklı olarak İslam düşüncesi, Mısır’da ve genel olarak İslam dünyasında geleneksel Müslüman kimliğin dış tehditlere açık hale gelmesinin etkisiyle ideolojik bağlamda, savunmacı ve gerileme nosyonu üzerinden tartışılmıştır. İslam düşüncesine yön veren isimlerden bazıları, İslam tarihi geleneğini, geride kalmanın sorumlusu olarak tanımlamışlardır. Bu bakış açısı, İslam’ın yeni dünya düzeni çerçevesinde ilk ve temel kaynakları gündeme alarak İslam birliğinin yeniden inşası ve Batı ile mücadelenin üstesinden gelmenin yolu olarak benimsenmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Afgani ekolü olarak da ifade edilebilecek savunmacı yaklaşım, Osmanlı ekolünden farklı olarak –bazı oryantalist söylemle kesişen- dini ilkelerin ilk İslam uygulamaları bağlamında reforme edilmesini iddia etmiştir. Afgani, Kur’an’a dayanan yeni İslam yorumu ile Avrupa’nın gelişmişliğini bir araya getirmiştir. İlerleme ve geri kalma sorununu İslam dünyasının yükselişi ve düşüşü olarak açıklarken; İslam’ın haklılığının, güçlülüğünün ve doğruluğunun sürekli vurgulanarak savunmacı bir dil ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Afgani, Abduh gibi İslam düşünürlerinin yaşadıkları dönemi anlamlandırma çabaları, yirminci yüzyılın ilk evresinde, Mısır ve diğer İslam ülkelerinde entelektüel kuşağın ideolojik programları haline gelmiştir. Denilebilir ki, İslam düşüncesinin on dokuzuncu yüzyıldaki seyri, zengin bir çeşitliliği içinde barındırmaktadır ve bu gerçeklik yirminci yüzyılın tamamındaki tartışma ve gelişmeler için de aynı şekilde geçerli olmuş/olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Abdulhamit, Muhsin, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, çev. İbrahim Sarmış, Ankara: Fecr yayınları, 1991.
- Abdumelik, Enver, “Krizdeki Oryantalizm”, çev. Melike Kır, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014.
- Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt*, New York: Russell and Russel, 1968.
- Afgani, Seyyid Cemaleddin, “Emperyalizme Bir Cevap”, *Değişim Sürecinde İslam*, ed. Esposito, John ve Donohue, John, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Ahmad, Aijaz, *Teoride Ulus, Sınıf, Edebiyat Jameson, Salman Rüşdi Edward Said Eleştirisi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Altındağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1830-1841*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- Al-Azm, Sadek Jalal ve Fakhr Abu, “Trends in Arab Thought: An Interview with Sadek Jalal Al-Azm, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No. 2, (Winter, 1998): 68-80.
- Al-Azm, Sadik Jalal, “Orientalizm and Orientalism in Reverse”, <https://libcom.org/article/orientalism-and-orientalism-reverse-sadik-jalal-al-azm>, (Erişim Tarihi: 01.02.2023).
- Berque, Jacques, *Egypt: Imperialism and Revolution*, çev. Jean Stewart, London: Faber and Faber, 1972.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Chaunu, Pierre, *Aydınlanma Çağı ve Avrupa Uygarlığı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2000.
- Cleveland, William, *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, çev. selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Cuayyıt, Hişam, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman vd., İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Ebu-Rabi, İbrahim. M., *İslami Hareketlerin Entelektüel Kökenleri*, çev. M. Ali Demirci, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- Ebu-Rabi, İbrahim M., *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- El-Azmeh, Aziz, *İslamlar ve Moderniteler*, çev. Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- El-Haj, Rifa'at Abou, *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. oktay Özel, Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Esposito, John ve Donohue, John, *Değişim Sürecinde İslam*, çev. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Esposito, John. L., *İslam Tehdidi Efsanesi*, çev. Ömer Baldık-Ali Köse, Talip Küçükcan, İstanbul. Ufuk Kitapları, 2002.

- Ferro, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi 13.yüzyıl-20.yüzyıl*, çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Yayınevi, 2002.
- Gibb, Hamilton Alexandre R., *Arabic Literature: An Introduction*, London: Oxford University Press, 1963.
- Grunebaum, Gustave Edmund V., *İslamiyet, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Halliday, Fred, 'Oryantalizm ve Eleştirmenleri', çev. Birgül Koçak, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014.
- Hodgson, Marshall G.S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2003.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, HüseyinYılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal Kanat, İstanbul: Babil Yayınları, 2001.
- İnayet, Hamit, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırılancık, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Kafadar, Cemal, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, ed. Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal, "Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma", çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Keddie, Nikkie R., *Sayyid Jamal Al-Din Al-Afgani: A Political Biography*, Berkeley: University of California Press, 1972.
- Kerr, Malcolm, "Orientalism by Edward Said", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 3, (December, 1980): 544-547.
- Kurşun, Zekeriya, "Oryantalistlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul: Üç Oryantalistin Gözünden İstanbul", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, (Sonbahar, 2014): 143-152.
- Kumar, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1995.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi Hz. Muhammed'den 19.yüzyıla*, Cilt1, Çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Larrain, Juan, *İdeoloji Ve Kültürel Kimlik, Modernite ve Üçüncü Dünyanın Varlığı*, çev. Neşe Nur Domaniç, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.
- Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, İstanbul: Vadi Yayınları, 1993.
- Lewis, Bernard, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay, Ankara: Phoenix Yayınları, 2007.
- Lewis, Bernard, 'Oryantalizm Sorunu', çev. Ferit Burak Aydar, *Oryantalizm Tartışma Metinleri*, ed. Aytaç Yıldız, Ankara: Doğubatu Yayınları, 2014.

- Lockman, Zachary, *Hangi Orta Doğu Oryantalizm Tarih Siyaset*, ev. Burcu Birinci, İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- McNeill, William Hardy, *Dünya Tarihi*, ev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Meyer, Eric, “I Know Thee Not, I Loathe Thy Race: Romantic Orientalism in the Eye of the Other”, *ELH*, Vol. 38, No. 3 (Autumn 1919): 657-699.
- Mitchell, Timothy, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, ev. Zeynep Altıok, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Rodinson, Maxime, *İslam’ın Mirası Batıyı Büyüyen İslam*, ev. Cemil Meriç, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Said, Edward, *Oryantalizm (Doğubilimi) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, ev. Nezh Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998.
- Sanandaji, Nima, *Kapitalizmin Doğduğu Yer Orta Doğu*, ev. Ahmet Uzun, Ankara: Liberte Yayınları, 2020.
- Shaw, Stanford J., “19.yy Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri”, *Orta Doğu’da Modernleşme*, William R. Polk, Richard L. Chambers (Ed.), ev. belirtilmemiş, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Tibi, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, ev. Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Toulmin, Stephen, *Kozmopolis: Modernliğin Gizli Gündemi*, ev. Hüzamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Turner, Bryan S., *Max Weber ve İslam*, ev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991.
- Watt, Montgomery W., *İslami Hareketler ve Modernlik*, ev. Turan Koç, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Wallerstein, Immanuel, *Avrupa Evrenselciliği Gücün Retoriği*, ev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Bgst Yayınları, 2010.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu*, ev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- White, Hayden, *Metatarih Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa’sında Tarihsel imgelem*, ev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Kitabevi, 2008.
- Wilfred C. Smith, *Islam in Modern History*, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
- Williams, Raymond, *Anahtar Sözcükler*, ev. Suat Aysu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Voll, John Obert, *İslam Süreklilik ve Değişim I*, ev. Cemil Aydın-Cengiz Şişman, Mehmet Demirhan, İstanbul: Yöneliş, 1991.